

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І ПОЛІТОЛОГІЇ

МАТВІЄНКІВ СВИТЛАНА МИКОЛАЇВНА

ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для студентів
спеціальності “Політологія”

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

2006

ББК 66. 050. 12
УДК 321 + 316. 75
М 33

Матвієнків С. М. Політичні ідеології. Методичний посібник для студентів спеціальності “Політологія”. – Івано-Франківськ: Плай, 2006. – 151 с.

Рецензенти:

Марчук Василь Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Сворак Степан Дмитрович, доктор історичних наук, професор, начальник Прикарпатського юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

Даний курс спрямований на засвоєння студентами-політологами основних концептуальних положень, на яких ґрунтується сучасне розуміння ідеології в політичній науці.

Розкривається генеза та багатозначність визначень поняття політичної ідеології. В курсі дається сучасне розуміння обумовленості ідеології соціальними інтересами та власне політикою, розкриваються визначальні функції ідеології в суспільному і політичному житті. Визначається поняття ідеологічного спектра та його складових, а також показується типологія політичних ідеологій в історичному та сучасному аспектах.

Матеріали посібника можуть використовуватись: студентами для підготовки семінарів, заліку, написання рефератів, контрольних, курсових, бакалаврських та дипломних робіт з даної проблематики; а також тими, хто цікавиться проблемою політичної ідеології.

Схвалено на засіданні кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 3 від 24 листопада 2005 року)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 4 від 22 грудня 2005 року)

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тематичний план.....	7
Навчальна програма курсу.....	8
Плани та методичні рекомендації до семінарських занять. Матеріали для читання.....	15
Завдання для самостійної роботи студентів.....	102
Методика написання контрольної роботи.....	104
Контрольні роботи з курсу “Політичні ідеології”.....	105
Комплексна контрольна робота.....	107
Програмові вимоги з курсу “Політичні ідеології”... 	119
Короткий термінологічний словник	125
Рекомендована навчальна і довідкова література.....	138

ВСТУП

Поняття “ідеологія”, на перший погляд, зрозуміле кожному, оскільки кожен із нас, визнає він це чи ні, дотримується якоїсь ідеології, навіть ті з нас, які стверджують, що не дотримуються ніякої. Кожен із нас має певні упередження, навіть ті з нас, хто твердить, що вільний від будь-яких упереджень. Усе це пов’язано з тим, що кожен із нас має ті чи інші погляди на світ і на самого себе, тобто має певну сукупність ідей щодо життєдіяльності, за допомогою яких людина прагне певним чином осмислити і виробити своє ставлення (свою ідеологію) сприйняття як світу, так і самої себе.

Особливе місце в структурі ідеології займає політична ідеологія, оскільки вона поєднує в собі спосіб пояснення політичної реальності і спосіб політичної дії, тобто поєднує теорію і практику, роздуми і дію, раціональні дії й емоційний настрій. Це дає людині змогу мати цілісний тип орієнтації в соціально-політичному житті. Політична ідеологія є складовою частиною політичної свідомості і культури. Як і наука, ідеологія належить до теоретичної свідомості, але на відміну від науки в ній обов’язковий є ціннісний момент, поєднання знань і вірувань, причому частка вірувань буває різною залежно від типу ідеології. Якщо ідеологія раціоналістична – вона може бути більш наукова; якщо ірраціональна, то може ґрунтуватися майже лише на міфах, забобонах та інших ірраціональних аргументах.

Ідеологія – це теоретично узагальнена система поглядів і переконань стосовно суспільства, в якій теоретичне та емпіричне знання переплітається з віруваннями і ціннісними орієнтаціями. Ідеології найчастіше формуються у кризові періоди суспільного розвитку, коли наростають нерозв’язані проблеми. Саме тоді вони відіграють інтегруючу функцію щодо людей, які їх дотримуються. В умовах демократії ідеології – це ціннісні орієнтири, що допомагають людям визначитися щодо своїх політичних пріоритетів. В умовах тоталітаризму ідеологія – це засіб виправдання режиму, жорстке віровчення, за відхилення від якого карають як за найтяжчий злочин.

Питання про природу, джерела та сфери застосування політичних ідеологій є дискусійними у сучасній політології. Також і тому вони є надзвичайно важливими та актуальними для вивчення студентами – політологами.

З огляду на це і складено програму та визначено методику курсу “Політичні ідеології”. **Програма** розрахована на 24 лекційних і 16 семінарських годин та передбачає ознайомлення студентів:

- як і під впливом чого формуються політичні ідеології;
- які є підходи до пояснення суті ідеології та джерел її формування;
- про критерії класифікації ідеологій;
- про функції та особливості ідеологічних доктрин;
- про зміст і особливості ідеології лібералізму на різних історичних етапах;
- про характер зв'язку інших ідеологій сучасності з ідеологією лібералізму;
- про зміст і різновиди консерватизму;
- про передумови виникнення та основні течії соціалізму і комунізму;
- про ідеологію націоналізму та її доктринальні різновиди;
- про суть ідеологій фашизму, ісламізму, фемінізму, енвайронменталізму.

Семінарські заняття мають закріпити теоретичні знання майбутніх політологів, привчити їх самостійно аналізувати і порівнювати різні політичні ідеології, конспектувати запропоновані першоджерела з даного курсу, бо усвідомлення та якнайширше й кваліфіковане застосування цих знань є гарантом фахового висвітлення проблем політичної сфери.

Головною **метою** курсу є ознайомлення студентів з широким спектром політичних ідеологій та їх місцем і значенням на різних етапах розвитку людства.

У цьому контексті **основні завдання курсу** полягають:

- у ознайомленні студентів з основними поняттями, категоріями, етапами розвитку і проблемами функціонування політичних ідеологій;

- у формуванні в студентів глибоких об'єктивних знань про місце і роль політичних ідеологій у політичному житті суспільства;

- у виробленні конкретних навичок роботи з першоджерелами по даній проблемі;

- у підвищенні політичної культури та підготовці до активної участі у формуванні демократичного правового суспільства.

Курс “Політичні ідеології” органічно доповнює та розвиває інші теоретичні й фахові курси, що мають на меті сформувати сучасного високопрофесійного політолога – авторитета й професіонала у конкретній ділянці знань чи суспільних проблем.

Пропонований методичний посібник містить: тематичний план, навчальну програму курсу, плани семінарських занять, матеріали для читання, завдання для самостійної роботи студентів, методику написання контрольної роботи, короткий термінологічний словник та програмові вимоги з курсу. Так, зокрема, короткий термінологічний словник допоможе студентам зорієнтуватися у складних поняттях ідеології. Рекомендована література, що стосується конкретної теми, згрупована після зазначення і викладу її проблематики. Література ж, яка стосується усього курсу – основна і додаткова, подана наприкінці програми. Матеріали для читання допоможуть студентам ознайомитись з особливостями кожної ідеології, дізнатись про причини її виникнення, еволюцію та значення для розвитку людства. Основними видами контролю передбачено: опитування, написання рефератів, контрольних робіт, конспект першоджерел на семінарських заняттях і завершення курсу диференційованим заліком.

Освоєння даного курсу розширить діапазон політичних знань, дасть змогу студентам кваліфіковано виконати курсову роботу, якщо вона присвячується проблемам ідеології або бакалаврську чи дипломну роботу з будь-якої політологічної проблеми.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН (40 годин)

№	Назва теми	Кількість годин	
		<i>лекційні</i>	<i>семінарські заняття</i>
1.	Генеza і роль політичної ідеології в суспільстві	4	4
2.	Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини	4	2
3.	Основні ідейно-політичні доктрини робітничого руху	4	2
4.	Ідеології політичного екстремізму	4	2
5.	Націоналізм та його форми	4	2
6.	Релігійні доктрини	2	2
7.	Фемінізм як джерело гендерної теорії	2	2
Всього: 40		24	16

Згідно плану навчального навантаження курс “Політичні ідеології” розрахований на дев’ятий семестр. Його загальний обсяг – 40 годин аудиторного навантаження. Підсумкова форма контролю – диференційований залік. Щоб опанувати знаннями даного курсу, студентам необхідно конспектувати лекції (на лекціях рекомендовано брати участь у розв’язанні проблемних питань), першоджерела і вчити теорію. Курс передбачає також аудиторне обговорення рефератів, повідомлень і практичних завдань, підготовлених студентами на основі самостійного вивчення рекомендованої і довідкової літератури.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1.

Гене́за і роль політичної ідеології в суспільстві (4 год.)

Суть та основні підходи щодо визначення поняття “політична ідеологія”. Концепції щодо походження політичних ідеологій: інтерпретація ідеології як форми віровчення, що служить інструментом обґрунтування і захисту панівних суспільних інтересів; концепція “напруження”, що пов’язує виникнення ідеологій з критичними моментами в розвитку суспільств; функціональний підхід, що розглядає ідеології як інструмент соціальної інтеграції; концепція ідеології як інструмента обґрунтування групових інтересів та мобілізації людей на їх захист.

Теоретики даного поняття: А. Д. де Трасі, Дж. Локк, К. Гельвецій, А. Гольбах, К. Маркс, Ф. Енгельс, Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе, К. Манхейм, Д. Белл, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Р. Арон та ін.

Встановлення розумного суспільного устрою за допомогою ідеології в праці А. Д. де Трасі “Елементи ідеології”. Концепція ідеології як фальшивої ілюзорної свідомості К. Маркса та Ф. Енгельса: “Німецька ідеологія”. Розподіл ідеології на часткову і тотальну у праці К. Манхейма “Ідеологія і утопія”. Концепція “кінця ідеологічного століття” у творі Р. Арона “Опіум інтелектуалів”. Концепція “кінця епохи ідеології” Д. Белла: “Кінець ідеології”. І. Мигул про різні типи ідеологій: “Політичні ідеології: порівняльний аналіз”.

Процес формування ідеології: політична ідея, гіпотеза, передбачення, політична концепція, політична теорія.

Рівні функціонування ідеологій: теоретико-концептуальний, програмно – політичний, актуалізований.

Важливі риси ідеології: об’єднує, активність, універсальність, динамічність, компліментарність та ін. Основні проблеми, які розглядає політична ідеологія. Структура політичної

ідеології: загальні переконання, загальні уявлення, сукупність суджень, конкретні програми.

Класифікація ідеологій. Ідеології і суспільно – політичні доктрини. Функції політичної ідеології: інтеграція, легітимність, критицизм, спілкування, відстоювання групових інтересів, емоційна та ін.

Вплив політичних ідеологій на суспільство.

Тема 2.

Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини (4 год.)

Основними класичними політичними ідеологіями, що виражають інтереси буржуазії на різних етапах історичного розвитку є лібералізм і консерватизм.

Визначення ідеології лібералізму, джерела і теоретичні засади. Причини її зародження в Англії у XVII ст. Теоретики лібералізму: Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, А. Сміт, Б. Констан, Дж. С. Міль та ін. Основні етапи розвитку лібералізму: класичний, неолібералізм, сучасний соціальний лібералізм. Важливі риси даної ідеології. Ідеї та погляди лібералів на державу, економіку, суспільство. Ідеї буржуазного індивідуалізму у політичній думці Б. Констана. Теорія утилітаризму Дж. Бентама. Проблема свободи у політичному вченні Дж. С. Міля. Протилежні ліберальні погляди на державу Д. Кейнса і Ф. Гаєка (політика “laissez – faire” і кейнсіанство). Історичні різновиди лібералізму. Лібертаризм як крайній прояв лібералізму. Проблема демократії у працях А. де Токвіля. Концепція інформаційного суспільства як різновид ліберальної теорії постіндустріального суспільства (З. Бжезінський, О. Тоффлер, Д. Нейсбітт). Ліберальна концепція справедливості Дж. Ролза. Сучасні критики лібералізму: соціалісти, консерватори.

Консерватизм як політико-ідеологічна доктрина. Суспільно-політичні передумови зародження ідеології консерватизму. Політичні теорії у XVIII ст. у Франції (Л. де Бональд, Ж. де Местр; Ф.-О. де Шатобріан – видавець журналу “Консерватор”), у США – Дж. Гамільтон та Дж. Адамс. Консерватив-

на теологічна концепція Ж.-М. де Местра. Обґрунтування консерватизму у Англії Е. Берком: “Роздуми про революцію у Франції”.

Основні ідеї та риси консерватизму в економіці, політиці, моралі. Різновиди консерватизму: традиціоналізм, лібертаризм, неоконсерватизм, християнсько – демократична ідеологія. Ідеї консерваторів щодо держави. Засади сучасного консерватизму. Неоконсерватизм як головна течія сучасного консерватизму (Д. Мойніхен, Д. Белл, І. Крістол, Р. Дарендорф). Сутність традиціоналізму й лібертаризму. Особливості християнсько – демократичної ідеології.

Вплив ідеологій лібералізму і консерватизму на сучасне суспільство: їх порівняльний аналіз.

Тема 3.

Основні ідейно – політичні доктрини робітничого руху (4 год.)

Виникнення й сутність соціалізму. Основні етапи розвитку ідеології соціалізму. Погляди раних утопічних соціалістів Т. Мора і Т. Кампанелли.

Критичний утопічний соціалізм. Ідеальний устрій суспільної асоціації у політичній думці А. К. де Рувруа Сен-Сімона. “Соціетарний лад” і фалангістський устрій у політичних проектах Ф. М. Фур’є. Проекти суспільних реформ Р. Оуена.

Революційний марксистський комунізм – найрадикальніша течія європейського соціалізму (Ф. Бабеф, К. Маркс, Ф. Енгельс). Основні положення ідеології марксизму (диктатура пролетаріату, класова боротьба, держава як орган класового панування, революційний фанатизм). Ленінізм (більшовизм) як ліво-радикальна течія у марксизмі (В. Ленін “Держава і революція”). Утопічні аспекти ленінізму (громадянська війна, робітничо-селянська держава, політична партія, диктатура пролетаріату). Розвиток теорії марксизму в політичній думці Г. Плеханова. Теорія перманентної рево-

люції Р. Люксембург. Сталінізм як імперська ідеологія (репресивно-командний соціалізм Й. Сталіна).

Соціал-демократична концепція соціалізму: основні ідеї. Засновники та етапи розвитку соціал-демократії. Лідери і теоретики німецької соціал – демократії: К. Каутський, Е. Бернштейн, К. Хехберг, К. Шрамм. Ревізіоністська концепція Е. Бернштейна: “Передумови соціалізму”. Соціал-демократична концепція К. Каутського: “Диктатура пролетаріату”. Австромарксистська концепція О. Бауера. Етапи розвитку соціал-демократичної теорії та її основні ідеї (свобода, справедливість, солідарність). Зародження і діяльність Соціалістичного Інтернаціоналу. Сучасні соціал-демократичні партії та їх спрямування. Стан сучасної соціал-демократичної ідеології(В. Брандт, І. Пальме, Ф. Міттеран, Ф. Гонсалес, Т. Майер). Українські соціал-демократи: Ю. Бачинський, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Старосольський, М. Ганкевич, С. Вітик та ін.

Тема 4.

Ідеології політичного екстремізму (4 год.)

Екстремізм виникає в середовищі тих соціальних верств, які відчують загрозу своєму соціальному статусу.

Ідейні засади політичного екстремізму. Суть та причини виникнення фашизму в країнах Західної Європи після Першої світової війни і в Росії після перемоги Жовтневої революції.

Теоретики фашизму: Дж. Джентіле, Б. Муссоліні, А. Гітлер, А. Рокко та ін. Основні ідеї і концепції даної ідеології (расова винятковість, антисемітизм, антидемократизм, вождизм, територіальна експансія, етатистські настрої). Різновиди фашизму (італійський етатистський фашизм і німецький гітлерівський нацизм) та їх спільні і відмінні риси. Сучасні різновиди фашизму: неонацизм, націонал – лібералізм, неофашизм, комунофашизм, релігійний фундаменталізм. Політична форма фашистської держави – тоталітаризм. Концепція фашизму у праці В. Райха “Психологія мас і фашизм”. Ідеологія націонал – соціалізму

А. Гітлера: “Моя боротьба”. Доктрина фашизму в політичній думці Дж. Джентіле: “Вступ до філософії”. Концепція тотальної ідеології у праці Б. Муссоліні “Доктрина фашизму”.

Ісламський фундаменталізм як сучасна право-радикальна ідеологія.

Анархізм: основні ідеї та ознаки. Суть та основні напрями ідеології анархізму: анархо-індивідуалізм (М. Штірнер, П. Прудон), анархо-комунізм (М. Бакунін, П. Кропоткін), анархо-синдикалізм (У. Годвін, Ж. Сорель). Зародження доктрини анархізму у політичній теорії М. Штірнера: “Єдиний та його власність”. Обґрунтування концепції анархізму П. Прудоном: “Що таке власність?”. Теорія радикального анархізму М. Бакуніна: “Державність і анархія”. Концепція анархічного комунізму П. Кропоткіна: “Хліб і воля: Сучасна наука і анархія”. Проблема держави в доктрині анархізму.

Теорія перманентної революції Л. Троцького: “К истории русской революции”. Китайська ідеологія маоїзму ХХ ст. (Мао Цзедун). Компаративістський аналіз методів досягнення мети в політичних доктринах марксизму, соціал-демократії, анархізму.

Тема 5. Націоналізм та його форми (4 год.)

Суть та причини зародження ідеології націоналізму. Основні підходи щодо визначення даного поняття (Е. Сміт, Дж. Гейз, Е. Гелнер, Г. Кон). Ознаки націоналізму, наявність яких свідчить про його існування за Б. Шейфером. Історичні періоди найінтенсивнішого розвитку націоналізму за Л. Грінфелд. Складові політичної доктрини націоналізму за Е. Смітом. Три етапи формування націоналізму.

Основні теорії націоналізму: модернізаційна (Е. Гелнер), марксистська (К. Каутський, О. Багер, К. Реннер, В. Ленін), консервативна (І. Кедорі), психологічна, нацистсько-фашистська, расистська (А. де Бобіно, Р. Нокс, Дж. Нотт, Р. Вагнер).

Класична типологія націоналізму К. Гейза. Типологія Л. Грінфелд. Історична типологія націоналізму Л. Снайдера. Соціологічна типологія Л. Віртса. Типології Е. Сміта і М. Гайдмана.

Складові політичної доктрини націоналізму за Е. Смітом: “Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія”.

Мета націоналізму та амбівалентність його доктрин. Ліберально-демократичний націоналізм. Право-радикальний націоналізм: шовінізм та національний екстремізм. Соціальна і політична обумовленість націоналістичних доктрин.

Вчення Д. Донцова, М. Міхновського, О. Бочковського, Г. Касьянова та інших вітчизняних теоретиків націоналізму. О. Бочковський про зародження націоналізму: “Наука про націю та її життя”. Основні положення націоналізму у праці Д. Донцова “Націоналізм”. Методологічне обґрунтування націоналізму Г. Касьяновим у праці “Теорії нації та націоналізму”.

Тема 6. **Релігійні доктрини (2 год.)**

Характеристика сучасних релігійних ідеологій. Особливості політичних вчень раннього християнства. Основні постулати ідеології християнської церкви: існування Бога; людина існує в двох вимірах; мета існування людини – вічність. Концепція християнської співдружності у вченні Аврелія Августина: “Про град Божий”. Основні положення щодо організації церковної влади, обов’язків єпископату папи Григорія Великого.

Основні напрями християнства та їх характеристика (православ’я, католицизм, протестантизм).

Найвидатніший теолог XIII ст., що створив теологічно-філософську систему, конкретизовану у вигляді папської політичної доктрини – Тома Аквінський, праці якого присвячені відносинам держави і церкви: “Про панування владик”, “Сумма теології” та ін.

Політична доктрина католицизму. Побудова католицькою церквою своєї нової соціальної доктрини наприкінці XIX ст.

Зародження ідеології християнської демократії в енцикліках Лева XIII: “Нові речі”.

В ідеології католицизму були сформульовані також стосунки церкви з: економікою, політикою, атеїзмом, соціалізмом, з працею людини. Вчення про працю папи Іоанна Павла II у енцикліці “Століття” та інші його релігійно-політичні погляди.

Проблема влади в різних напрямках ісламу.

Тема 7.

Фемінізм як джерело гендерної теорії (2 год.)

Фемінізм – ідеологія жіночих рухів за людські права. Суть та соціальні й інтелектуальні передумови виникнення фемінізму у XV ст. (Крістін де Пізан, Корнеліус Агріп). Зародження та етапи розвитку даної ідеології. Засновники фемінізму: Сімона де Бовуар “Друга стать”, Олімпія де Гуж “Декларація прав жінки і громадянки”, Мері Волстонкрафт “Захист прав жінок”, Теодор фон Гіпелъ “Про поліпшення суспільного стану жінок”, Джон Стюарт Міль та Гаріет Тейлор “Поневолення жінок”.

Види та основні ідеї фемінізму (рівність прав з чоловіками, просвітницька робота, національне відродження, право на самоствердження). Напрями фемінізму 60-х р. XX ст.: ліберально-реформістський (Б. Фрідан, М. Волстонкрафт, Дж. Ст. Міль), соціалістичний (З. Айзенстайн, Л. Гордон, О. Колонтай, К. Цеткін), радикальний (К. Мілет, С. Файерстоун, К. Дельфи). Психоаналітичний фемінізм К. Мілет, Дж. Мітчел, Ж. Гріер, К. Хорні. Постмодерністський напрям фемінізму Ю. Крістевої, Г. Сікса, Дж. Батлер, Л. Ірігарей.

Зародження, розвиток і особливості концепції прагматичного фемінізму в Україні: праці Н. Кобринської, О. Кобилянської, М. Богачевської – Хом’як, О. Пчілки, Х. Алчевської, С. Павличко та ін. Здобутки і значення феміністичної теорії в сучасному світі. Наслідки впливу феміністичних ідей і рухів у провідних країнах. Сучасна теорія гендеру як наслідок розвитку феміністичних ідей.

ПЛАНІ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1.

**ТЕМА: Генеза і роль політичної ідеології в суспільстві
(4 год.)**

1. Виникнення та суть поняття “політична ідеологія”.
2. Структура і класифікація політичних ідеологій.
3. Функції політичної ідеології.
4. Вплив політичних ідеологій на суспільство.

Основні поняття

Ідеологія, політична ідеологія, політична ідея, ідейно-політична доктрина, політична концепція, політична свідомість, консервативні ідеології, революційні ідеології, реформістські ідеології, функції політичної ідеології, політичні цінності, “ліві”, “праві”, “центристські” ідеології, лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, расизм, соціал-демократизм, комунізм, анархо-синдикалізм, корпоративізм, сталінізм, фашизм, націонал-соціалізм, маоїзм, голізм.

Завдання для самостійної роботи

- 1) Опрацювати працю К. Манхейма “Ідеологія і утопія” та скласти розгорнутий план-конспект.
- 2) Заповнити таблицю характерних рис основних ідейно-політичних течій

Лібералізм	Консерватизм	Націоналізм	Соціалізм	Соціал-демократія	Фашизм	Анархізм	Фемінізм

3) Підготувати на семінарське заняття реферат на запропоновану тему.

Теми доповідей і рефератів

1. Основні ідейно-політичні течії: сутність і типологія.
2. Ідеологія як чинник соціального консенсусу.
3. Вплив політичних доктрин на розвиток політичного процесу в Україні.
4. Трансформація ідеологій в умовах нових інформаційних технологій.

Запитання і завдання для перевірки знань

- 1) Коли і як виникло поняття “ідеологія”?
- 2) Назвіть основні підходи щодо визначення поняття “ідеологія”.
- 3) Які ви знаєте основні риси ідеології?
- 4) Обґрунтуйте концепції щодо походження і суті ідеологій.
- 5) Назвіть засновника поняття “ідеологія” та перших його теоретиків.
- 6) Як і під впливом чого формуються політичні ідеології?
- 7) Які ви знаєте рівні функціонування ідеологій?
- 8) У чому суть поняття “політична ідеологія”?
- 9) Які основні проблеми розглядає політична ідеологія?
- 10) Обґрунтуйте елементи структури політичної ідеології.
- 11) Які ви знаєте критерії класифікації політичних ідеологій?
- 12) Розкрийте основні функції політичних ідеологій.
- 13) Яким, на вашу думку, є вплив політичних ідеологій на суспільство?
- 14) Охарактеризуйте концепції політичної ідеології.
- 15) З'ясуйте причини появи ідеологій.

16) Які чинники впливають на формування тієї чи іншої ідеології в межах конкретної країни?

17) Поясніть трансформації ідеологічних доктрин у разі перетворення на партійні або державні.

18) Дайте характеристику політичним течіям правого та лівого екстремізму.

19) Яка, на вашу думку, політична ідеологія найбільше впливає на розвиток сучасного політичного процесу в Україні? Обґрунтуйте відповідь.

Рекомендована література

1. **Арон Р.** Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фран. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
2. **Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М.** Культура – ідеологія – особистість. – К., 2002. - 578 с.
3. **Белл Д.** Конец идеологии // Новое время. – 1990. – № 27.
4. **Гавриленко І.** Чи потрібна державі ідеологія? // Віче. – 1996. – № 4. – С. 46–53.
5. **Гаджиев К.** Политическая идеология: концептуальный аспект // Вопросы философии. – 1998. – № 12. – С. 3–20.
6. **Головаха Є.** Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997.
7. **Губерский Л. В.** Научная идеология и личность. – К.: Вища школа, 1988. – 192 с.
8. **Донцов Д.** Історія розвитку української державної ідеї. – Львів, 1991.
9. **Заблоцький В.** Соціальні функції ідеології. – К., 2001. – С. 128–132.
10. **Кістяківський Б.** Держава і особистість // Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 237–2748.
11. **Михальченко Н.** Политическая идеология как форма общественного сознания. – К., 1981.
12. **Корнієнко В.О.** Ідеал – ідеологія: тандем чи патологія в суспільстві. – К., 2000. – 261 с.

13. Культура. Идеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко. – К., 2002.
14. **Манхейм Карл.** Идеология и утопия // Манхейм Карл. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 7–276.
15. **Маркс К., Энгельс Ф.** Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 35.
16. **Матц У.** Идеология как детерминанта политики в эпоху модернизма // Полит. исслед. – 1992. – № 1–2.
17. **Мигул І.** Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997.
18. **Мийон-Дельсон Ш.** Политические идеи XX века. – М., 1995.
19. Політична ідеологія // Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. Ч. 3: Політична свідомість і культура / Б. Кухта, Л. Климанська, А. Романюк та ін. – Львів: Кальварія, 1998. – С. 67–111.
20. Світові ідейно-політичні доктрини // Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – С. 540–566.
21. **Шумпетер, Йозеф А.** Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
22. **Aron R.** L'opium des intellectuels. P., 1968.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Карл Манхейм. Идеологія і утопія.

... Можна розрізнити два значення поняття ідеологія. Перше ми назвемо частковим, друге – тотальним.

Про поняття часткової ідеології ми говоримо в тих випадках, коли це слово повинно означати, що ми не віримо певним “ідеям” та “уявленням” супротивника, бо вважаємо їх більш-менш усвідомлюваним спотворенням дійсних фактів, справжнє відтворення яких не відповідає його інтересам. Тут

мова може йти про цілу шкалу визначень – од свідомої брехні до напівусвідомлюваного інстинктивного приховання істини, від омани до самоомани... Його (поняття) частковий характер одразу кидається у вічі, якщо протиставити йому поняття радикальної тотальної ідеології. Можна говорити про ідеологію епохи чи конкретної історичної і соціальної групи (наприклад, класу), маючи на увазі своєрідність і характер усієї структури свідомості цієї епохи чи цих груп.

Спільність цих двох понять ідеології, а також їхні відмінності очевидні. Спільність їх полягає... в тому, що вони дозволяють нам осягнути зміст мислення (“ідеї” супротивника) не через пряме розуміння, занурення у висловлене..., а манівцями, через розуміння колективного чи індивідуального суб’єкта, що виголошує ці “ідеї”, які ми розглядаємо як функції його буття...

Отже, обидва поняття ідеології перетворюють “ідеї” на функції їх носія та його конкретного становища в соціальній сфері. Якщо в цьому полягає їх спільність, то між ними існують і серйозні відмінності. Назвемо лише найважливіші з них.

А. Якщо поняття часткової ідеології розглядає як Ідеологію лише частину висловлювань супротивника (і лише в аспекті змісту), то поняття тотальної ідеології ставить під питання весь світогляд супротивника (зокрема і його категоріальний апарат), прагнучи зрозуміти і ці категорії, відштовхуючись від колективного суб’єкта.

В. Поняття часткової ідеології здійснює функціоналізацію лише на психологічному рівні. Так, наприклад, якщо говорять, що те або інше висловлювання супротивника – брехня, що він приховує від себе чи від інших справжній стан речей, то при цьому ще виходять з наявності деякої спільної основи – тією мірою, якою мова йде про неологічний (теоретичний) рівень. Функціоналізація, здійснювана поняттям часткової ідеології, відбувається лише на психологічному рівні. Тут брехня ще може бути викрита, джерела омани усунуті, підозра в ідеології ще не носить по суті радикального характеру. Цілком інакше полягає справа, коли мова йде про поняття тотальної ідеології.

Так, якщо говориться, що певна епоха живе в одному світі ідей, ми – в другому, що якийсь конкретний історичний соціальний прошарок мислить в інших категоріях, ніж ми, то йдеться не лише про зміст окремих думок, а про цілковито визначену систему думок, певний вид стурбованості та інтерпретації. Там, де із соціальним буттям суб'єкта зіставляють не лише зміст і аспект його мислення, врешті весь його категоріальний апарат, функціоналізується і царина ноології. За першого випадку функціоналізація відбувається лише на психологічному, за другого – на неологічному рівні.

С. У відповідності до цієї різниці поняття часткової ідеології пов'язане зазвичай із психологією інтересу, поняття тотальної ідеології використовує у першу чергу формалізоване поняття функції, направлене на досягнення об'єктивних структурних зв'язків. Поняття часткової ідеології виходить з того, що той чи той інтерес слугує причиною брехні й приховання істини, поняття тотальної ідеології засноване на думці, що певному соціальному становищу відповідають певні точки зору, методи спостереження, аспекти... Ми ставимо перед собою мету показати на конкретному прикладі, як структура політичного та історичного мислення змінюється залежно від тієї чи тієї політичної течії. Щоби не шукати надто далеких прикладів, зупинимося на... проблемі відношення між теорією та практикою. Ми покажемо, що вже ця найзагальніша фундаментальна проблема політичної науки вирішується представниками різних політичних та історичних напрямків по-різному.

Аби це стало очевидним, достатньо згадати про різні соціальні та політичні течії XIX і XX століть. Як найважливіші ідеально-типові течії, ми вкажемо наступні: 1. Бюрократичний консерватизм. 2. Консервативний історизм. 3. Ліберально-демократичне буржуазне мислення.

4. Соціалістично-комуністична концепція. 5. Фашизм.

Почнемо з бюрократично-консервативного мислення. Засадничою тенденцією будь-якого бюрократичного мислення є

прагнення перетворити проблеми політики в проблеми теорії управління...

Прагнення затулити царину політики феноменом управління пояснюється тим, що сфера діяльності державних чиновників визначається на підставі прийнятих законів. Виникнення ж законів не стосується ні компетенції чиновників, ані сфери їхньої діяльності. Внаслідок цієї соціальної обумовленості своїх поглядів чиновник не бачить, що за кожним прийнятим законом стоять соціальні сили, пов'язані з певним світоглядом, волевиявленням і певними інтересами. Чиновник ототожнює політичний порядок, приписаний конкретним законом, з порядком як таким і не розуміє того, що будь-який раціоналізований порядок є ніщо інше, як особливий вид порядку, компроміс поміж метараціональними силами, що ведуть боротьбу в даному соціальному просторі.

...Революція розглядається бюрократією як непередбачене порушення встановленого порядку, а не як самовираження тих суспільних сил, які стоять за будь-яким установленим порядком і створюють, зберігають чи перетворюють його. Адміністративно-юридичне мислення конструює лише замкнені статистичні системи і постійно бачить перед собою парадоксальне завдання – ввести до своєї системи нові закони, що виникають із взаємодії сил, які знаходяться поза рамками системи, тобто зробити вигляд, начебто продовжує розвиватися одна засаднича система.

...Бюрократичне мислення, не заперечуючи те, що політика може бути наукою, ототожнює її з наукою управління. При цьому поза сферою уваги залишається ірраціональне доквілля, а коли воно змушує згадати про себе, його намагаються ввести в річище “повсякденного державного життя”. Класичним вираженням цього мислення слугує наступний... вислів: “Гарному управлінню ми надаємо перевагу перед найкращою Конституцією”.

Поряд з бюрократичним консерватизмом... існував і розвивався паралельно йому другий вид консерватизму, який може бути названо історичним. Його соціальною базою було дворянство і всі ті прошарки буржуазної інтелігенції, які за

своїм духовним та реальним значенням займали в країні пануюче становище...

Характерним для історичного консерватизму є те, що він розуміє значення ірраціонального довкілля в житті держави і не прагне усунути його адміністративними заходами. Історичний консерватизм чітко бачить ту неорганізовану, ту, що не піддається точним розрахункам царину, де вступає в дію політика... Проте він розглядає ці сили як дещо, що цілковито перевищує можливості людського розуму і зовсім не придатне ані до розуміння, ані до контролю розсудком. Тут діють лише традиції, успадкований інстинкт... “дух народу”; лише вони можуть, живлячись із глибин позасвідомого, формувати те, що знаходиться в процесі становлення.

... Якщо для бюрократа царина політики була цілковито закрыта управлінням, то аристократ від початку живе саме в царині політики. Його увага постійно направлена на ту область, де зіштовхуються внутрішні та зовнішні сфери державної влади, де ніщо не вигадується і не дедукується, де, значить вирішує не індивідуальний розум, а кожне рішення, кожний висновок є компромісом у грі реальних сил.

Теорія історичного консерватизму... в своєму політичному аналізі насправді орієнтувалася на цю царину, що виходить за межі управління. Ця царина розглядається як суто ірраціональна: відповідно до цієї точки зору вона не може бути створена, але зростає самостійно. Отже, вирішальною альтернативою цього мислення, альтернативою, з якою воно все зіставляє, є протилежність між планомірним творенням і самостійним зростанням.

Значить, політичний діяч повинен не лише знати, що за даної ситуації доцільне, і орієнтуватися в певних законах і нормах, але й володіти вродженим, загостреним тривалим досвідом, інстинктом, який допоможе йому віднайти правильне рішення.

... Якщо протиставити одна одній обидві досліджувані тут точки зору, то можна прийти до наступного висновку: бюрократ намагається приховати царину політики, історичист же розглядає її як ірраціональну, хоча й підкреслює у подіях і діях

суб'єкта винятково компонент традиційності. Тим самим ми підійшли до головного супротивника цієї теорії, що склалася початково на ґрунті станової свідомості, – до ліберально-демократичної буржуазії і її вчень. Буржуазія вступила на історичну арену як представниця крайнього інтелектуалізму. Під інтелектуалізмом ми тут розуміємо такий тип мислення, який або взагалі ігнорує елементи волі, інтересу, емоційності та світогляду, або підходить до них так, начебто вони тотожні інтелекту і можуть бути просто підпорядковані законам розуму.

Представники цього буржуазного інтелектуалізму наполегливо прагнули до створення наукової політики. Буржуазія не лише висловила подібне бажання, але й взялася за обґрунтування цієї науки. Так само як буржуазія створила перші справжні інститути політичної боротьби у вигляді парламенту, виборчої системи, а пізніше Ліги Націй, вона систематично розробила і нову дисципліну – політику.

... Хоча буржуазне мислення і бачить це нове ірраціональне доквілля, проте його інтелектуалізм виявляється в тому, що воно намагається підпорядкувати собі засновані на владі та інші ірраціональні за своїм характером стосунки, які тут панують за допомоги розмірковувань, дискусій та організацій, як начебто ці стосунки вже раціоналізовані. Так, наприклад, вважалося, що політична поведінка може бути науково визначена без жодних особливих труднощів. Пов'язана ж із нею наука розпадається... на три частини: 1) вчення про ціль, тобто вчення про ідеальну державу; 2) вчення про позитивну державу; 3) політика, тобто описання способів, за допомоги яких існуюча держава буде перетворена на досконалу державу.

... Існує, отже, наука про ціль і наука про засоби досягнення цієї цілі. Тут насамперед кидається у вічі повне відокремлення теорії від практики, інтелектуальної сфери від сфери емоційної...

Розглядаючи тут соціалістичну теорію, ми не розрізняємо соціалістичне та комуністичне вчення...

У боротьбі зі своїм супротивником, з буржуазією, марксизм знову відкриває, що в історії та політиці немає чистої

теорії. Для марксистського вчення очевидним є, що за кожною теорією стоять аспекти бачення, притаманного певним колективам. Цей феномен – мислення, обумовлене соціальними, життєвими інтересами, – Маркс називає ідеологією.

... Мислитель соціалістично-комуністичного напрямку вбачає елементи ідеології лише в політичному мисленні супротивника; його ж власне мислення видається йому цілковито вільним від будь-яких виявів ідеології. Із соціологічної точки зору немає підстав не поширювати на марксизм зроблене ним самим відкриття і за випадку виявляти ідеологічний характер його мислення.

Далі повинно бути абсолютно зрозумілим, що поняття ідеології використовується не в сенсі негативної оцінки і не передбачає наявності свідомої політичної омани, його призначення вказати на аспект, що неминуче виникає в певній історичній і соціальній ситуації, пов'язаний з ним світогляд і спосіб мислення...

За такого розуміння поняття ідеології зберігає всі свої позитивні риси, які повинні бути використані в науковому дослідженні. У цьому понятті зароджується осягнення того, що будь-яке політичне й історичне мислення необхідним чином обумовлене соціально...Те, як сприймається історія, як з існуючих чинників конструюється загальна ситуація, залежить від того, яке місце дослідник займає в соціальному річищі. В кожній історичній чи політичній праці можна встановити, з якої позиції розглядається об'єкт вивчення. При цьому соціальна обумовленість мислення зовсім не обов'язково повинна бути джерелом омани; навпаки, у низці випадків саме вона і надає проникливість розумінню політичних подій. Найбільш важливим в понятті ідеології є, на нашу думку, відкриття соціальної обумовленості політичного мислення. У цьому й полягає головний сенс так зчаста цитованого вислову: “Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їхню свідомість”.

Із цим пов'язаний і другий істотний момент марксистського мислення, а саме нове визначення відношення між теорією та практикою. На відміну від буржуазних мислителів,

які приділяли особливу увагу визначенню цілі й тих, хто завжди відштовхувався від деякого нормативного уявлення про доцільний суспільний устрій, Маркс...завжди боровся з проявами подібного утопізму в соціалізмі. Цим самим він від самого початку відмовляється від точного визначення цілі; норми, яку можна відокремити від процесу і подати у вигляді цілі, не існує. “Комунізм для нас не стан, який повинен бути встановлений, не ідеал, з яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом дійсний рух, який повалює теперішнє становище. Умови цього руху породжені передумовою, що зараз наявна”.

Якщо сьогодні спитати вихованого в ленінському дусі комуніста, як буде у дійсності виглядати суспільство майбутнього, то він відповість, що питання поставлене не діалектично, бо майбутнє будується в реальному діалектичному становленні.

У чому ж полягає ця реальна діалектика?

Відповідно до цієї діалектики, не можна уявити собі а прогі, яким повинно бути і яким буде те чи інше явище. Ми в змозі вплинути лише на те, в якому напрямку піде процес становлення. Нашою конкретною проблемою є завжди лише наступний крок. У завдання політичного мислення не входить конструювання абсолютно вірної картини, в рамки якої потім без будь-якого історичного обґрунтування насильницьким чином вводиться дійсність. Теорія... є функція становлення. Діалектичне ставлення теорії до практики полягає в тому, що спочатку теорія, зростаючи з соціально волевого імпульсу, з'ясовує ситуацію. Мірою того, як у цю з'ясовану ситуацію втручаються дії, дійсність змінюється; цим самим ми опиняємося вже перед новим станом речей, з якого виникає нова теорія. Значить, рух складається з наступних стадій: 1) теорія – функція реальності; 2) ця теорія веде до певних дій; 3) дії видозмінюють реальність або, якщо це виявляється неможливим, змушують переглянути усталену теорію. Змінена діяльністю реальна ситуація сприяє виникненню нової теорії.

... Отже, соціалістично-комуністична теорія є синтезом інтуїтивізму та прагнення крайньої раціоналізації.

Інтуїтивізм знаходить свій вияв у тому, що тут цілковито, навіть в тенденції, відкидається проведення точного попереднього розрахунку; раціоналізм – в тому, що кожної даної миті піддається раціоналізації те, що побачене по-новому. Жодної миті не можна діяти без теорії, проте виникла в даній ситуації теорія не знаходиться вже на тому ж рівні, на якому знаходилася теорія, що передувала їй.

... Марксистське мислення постає перед нами як раціональне мислення ірраціональної дії.

... П'ятим різновидом, що нас цікавить, є фашизм, який відбувся як політична течія в нашу епоху... За своєю суттю він активний та ірраціональний.

Центром фашистського вчення знаходиться апофеоз безпосередньої дії, віра у вирішальний акт, у значення ініціативи керівної еліти. Сутність політики в тому, щоби діяти, зрозуміти веління моменту. Не програми важливі, важливе беззастережне підкорення вождю. Історію роблять не маси, не ідеї, не діючі тихцем сили, а стверджуючі свою міць еліти. Це – цілковитий ірраціоналізм, але аж ніяк не ірраціоналізм консерваторів і не той ірраціональний початок, який водночас і надраціональний... а ірраціоналізм дії, що відкидає історію у всіх її значеннях, і що виступає із цілковито нових позицій...

... Усе те, що пов'язує консерваторів, лібералів та соціалістів, зводиться до думки, відповідно до якої в історії існує деякий зв'язок подій і форм, завдяки чому все тією чи тією мірою має значення, відповідне його місцю в історії, і не все може статися завжди. З фашистської ж точки зору, будь-яка історична концепція є просто конструкцією, фікцією, яку слід знищити на користь дії, що проривається крізь історичний час.

... За суто інтуїтивного підходу цінність будь-якого політичного та історичного підходу дорівнює нулю, бо в ньому виявляється лише ідеологічний, міфологізований аспект. Єдина функція мислення полягає, з точки зору активістського інтуїтивізму, в тому, щоби викрити ілюзійний характер цих безплідних теорій, викрити їх як самооману. Мислення тут лише прокладає шлях до чистої дії.

... Стосовно відношення теорії до практики, фашистсько-активістське рішення цієї проблеми привертає багатьох тим, що оголошує всю сферу мислення ілюзорною. Політичне мислення може у кращому випадку, втілюючись у “міфи”, збуджувати людей до дії, але абсолютно не здатне науково осягати політику чи прогнозувати майбутнє...

І тут людина діє, не дивлячись на те, що вона мислить.

Зчаста стверджувалося, що і в ленінізмі є наліт фашизму. Але було б невірним не бачити за спільним у цих вченнях їх відмінностей.

Спільне полягає лише у вимозі активності меншості, що змагається. Лише тому, що ленінізм був від початку теорією, абсолютно направленою на революційну боротьбу за захоплення влади меншістю, на передній план вийшло вчення про значення провідних груп та їх вирішального пориву.

Проте це вчення ніколи не доходило до цілковитого ірраціоналізму. Тією мірою, якою більшовицька група була лише активною меншістю всередині класового руху пролетаріату, що ставав усе більш раціональним, її активістська інтуїціоністська теорія завжди спиралася на вчення про раціональну пізнаваність історичного процесу.

Друкується за: Манхейм Карл. Идеология и утопия // Карл Манхейм. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 7–276.

Семінар 2.

ТЕМА: Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини (2 год.)

1. Сутність та еволюція лібералізму.
2. Соціально-політичні ідеї та цінності консерватизму.
3. Порівняльний аналіз політичних доктрин лібералізму і консерватизму.

Основні поняття

Лібералізм, неолібералізм, лібертаризм, кейнсіанство, політика “laissez – faire”, справедливість, свобода, рівність, ліберальна держава, індивідуалізм, соціальний лібералізм, утилітаризм, віротерпіння, пацифізм, консерватизм, неоконсерватизм, традиціоналізм, християнсько-демократична ідеологія, інформаційне суспільство, відкрите суспільство.

Завдання для самостійної роботи

1) Занотувати та засвоїти основні поняття і терміни теми, використавши “Політологічний енциклопедичний словник”; визначити їхній зміст.

2) Опрацювати твори Дж. Кейнса “Кінець laissez – faire”, Е. Берка “Роздуми про революцію у Франції”, у яких аналізується суть та проблеми ліберальної та консервативної ідеологій.

3) Порівняти (виділити спільне та відмінне) ідеології консерватизму та лібералізму, склавши відповідну таблицю.

Теми доповідей і рефератів

1. Значення ідеології лібералізму для розвитку сучасних трансформативних суспільств.

2. Ліберальна демократія як остаточний стан суспільства за Ф. Фукуямою.
3. Минуле і сучасне існування ідеології консерватизму.
4. Консервативна доктрина Ф. О. де Шатобріана та Л. де Бональда.
5. Проблема обмеження свободи у ліберальних вченнях XIX століття.

Запитання і завдання для перевірки знань

1. Назвіть найважливіші сутнісні характеристики лібералізму.
2. Які ви знаєте фактори формування і основні етапи еволюції лібералізму?
3. Яке місце в лібералізмі займає ідея індивідуальної свободи і прав людини та громадянина?
4. Що спільного та відмінного між лібералізмом та демократією?
5. Порівняйте класичний та сучасний соціальний лібералізм.
6. Назвіть особливості розвитку і характерні риси неолібералізму.
7. Яке ставлення ідеології лібералізму щодо соціально-економічних питань?
8. Хто обґрунтував і в чому суть політики “laissez – faire”?
9. Розкрийте погляди лібералів на державу, владу і демократію.
10. Як вирішується в лібералізмі проблема свободи, рівності і справедливості?
11. Назвіть основні риси ідеології консерватизму.
12. Охарактеризуйте головні напрямки сучасного консерватизму. Виділіть відмінні і подібні риси між ними.
13. У чому ви бачите новизну неоконсерватизму?
14. Поясніть місце і роль соціокультурного і релігійного традиціоналізму в консерватизмі.
15. Якою сучасний консерватизм бачить державу добробуту?
16. Як консерватори трактують проблеми свободи, демократії, держави?

Рекомендована література

1. **Аваков А. В.** Судьбы либерализма. – М., 2000.
2. **Берк Э.** Размышления о революции во Франции // Социс. – 1991. – № 6, 7, 9; 1992. – № 2; 1993. – № 4.
3. **Берлін І.** Чотири есе про свободу. – К.: Основи, 1994.
4. **Бова А.** Лібералізм і консерватизм як основні політичні ідеології посттоталітарного суспільства // Молода нація. – К., 1997 – Вип. 6. – С. 61–70.
5. **Галкин А., Рахшмир П.** Консерватизм в прошлом и настоящем: О социальных корнях консервативной волны. – М.: Наука, 1987.
6. **Гарбузов В.Н.** Консерватизм: понятие и типология (исторический обзор) // Полит. исследования. – 1995. - № 4.-С.60-68.
7. **Гелей С.** Консерватизм у політичній практиці сучасної України // Українські варіанти. – 1998. – № 1.
8. **Голобуцький О., Кулик В.** Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту. – К., 1995.
9. **Капустин Б. Г.** Три рассуждения о либерализации и либерализмах // Полис. – 1994. – № 3.
10. Консерватизм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. –К.: Смолоскип, 1998. – XVI. – 598 с.
11. Лібералізм и демократия (монотематический номер) // Полис. – 1994. – № 3.
12. **Липинський В. К.** Листи до братів-хліборобів // Твори: У 6 т. – К.–Філадельфія, 1995. – Т. 6.
13. Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – X. –1126 с.
14. Лібералізм Заходу 17–20 ст. – М.: Інстит. всесвіт. історії, 1995. – 228 с.
15. **Манхейм К.** Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994.
16. **Местр Жозеф де.** Рассуждения о Франции. – М.,1997.
17. **Мизес Л., фон.** Либерализм в классической традиции. – Антология мировой политической мысли в 5 томах. – Т.2. – М., 1997.
18. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. – М., 1995.

19. **Перегудов С.** Современный консерватизм: сущность и общественно-политическая роль // Коммунист, 1991. – №8. – С. 87- 97.
20. **Ролз Дж.** Політичний лібералізм / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавництво С. Павличко “Основи”, 2000. – 382 с.
21. Современный консерватизм. – М., 1992.
22. **Согрин В.В.** Либерализм Запада XVII – XX веков. – М., 1995.
23. США: консервативная волна. – М., 1994.
24. **Токвиль А. де.** Про демократію в Америці. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.
25. **Томашівський С. Т.** Про ідеї, героїв і політику. – Львів, 1929.
26. **Френкин А.А.** Западногерманские консерваторы: кто они? – М., 1990.
27. **Фромм Э.** Бегство о свободы. – М., 1989.
28. **Хайек Ф.** Дорога к рабству // Вопросы философии.- 1992.- № 5.
29. **Шапиро И.** Введение в типологию либерализма // Полис. – 1994. – № 3.
30. **Шацкий Е.** Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество. // Полис, 1997. – № 6.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Фрідріх А. Гаск. Принципи ліберального соціального порядку

...1. Під “лібералізмом” я розумітиму тут концепцію бажаного політичного порядку, що передусім сформувалася в Англії, починаючи з часів Старих вігів наприкінці XVII століття і закінчуючи добою Гладстона наприкінці XIX століття. За типових представників лібералізму в Англії можна вважати

Девіда Г'юма, Адама Сміта, Едмунда Берка, Т. Б. Маколея і лорда Актона. Саме ця концепція індивідуальної свободи в межах закону насамперед надихнула ліберальні рухи на Європейському континенті і стала основою американської політичної традиції. До цієї концепції цілковито належало кілька провідних політичних мислителів у тих країнах, зокрема Б. Констан та

А. де Токвіль у Франції, Імануїл Кант у Німеччині, Джеймс Медісон, Джон Маршал і Деніел Вебстер у Сполучених Штатах.

2. Цей лібералізм слід виразно відрізнити від іншої, спершу континентальної європейської традиції, яка теж має назву “лібералізм”; вважають, що лібералізм у Сполучених Штатах є прямим спадкоємцем цієї традиції. Цей пізніший підхід, хоча він й зародився зі спроби наслідувати першу традицію, інтерпретують у дусі конструктивістського раціоналізму, що переважав у Франції, і, таким чином, його перетворено на щось зовсім інше: зрештою, замість вимагати обмеження повноважень уряду, він завершився ідеалом необмежених повноважень більшості. Це традиція Вольтера, Руссо, Кондорсе і Французької революції, і саме вона стала праматір'ю сучасного соціалізму. Англійський утилітаризм чимало запозичив у цієї континентальної традиції, а Британська ліберальна партія кінця XIX століття, що виникла внаслідок злиття ліберальних вігів та утилітаристських радикалів, теж була результатом такого поєднання.

3. Лібералізм і демократія, незважаючи на сумісність, – не одне й теж. Перший стурбований межами урядових повноважень, а друга цікавиться тими, хто має ці повноваження. Різниця між ними стане очевидною, якщо розглянути їхні протилежності: протилежністю лібералізму є тоталітаризм, а протилежністю демократії – авторитарність. Внаслідок цього принаймні в принципі можливо, що демократичний уряд може бути тоталітарним, а авторитарний уряд може діяти на основі ліберальних принципів. Згаданий вище другий різновид “лібералізму” і справді став радше демократизмом, ніж

лібералізмом, а вимагаючи необмеженої влади більшості, став, по суті, антиліберальним.

4. Слід особливо наголосити, що ці політичні філософії, які обидві характеризують себе як “лібералізм” і в деяких аспектах приводять до близьких висновків, спираються на зовсім різні філософські підстави. Перша спирається на еволюційну інтерпретацію всіх феноменів культури і свідомості та на досягнення меж можливостей людського розуму. Друга – на те, що я назвав “конструктивістським” раціоналізмом, на концепцію, яка приводить до розгляду будь-якого культурного феномена як продукту спеціального задуму, і на віру, що реконструювати всі сформовані інституції згідно з якимсь наперед задуманим планом і можливо, і бажано. Отже, перша [політична філософія] вшановує традицію і визнає, що все пізнання і вся цивілізація спираються на традицію, натомість друга зневажає традицію, оскільки вважає, що розум, наділений незалежним існуванням, здатний розробити проект цивілізації. (пор. твердження Вольтера: “Якщо хочете добрих законів, спаліть ті, які маєте, і витворіть нові”). Перша [політична філософія] – це ще, по суті, поміркована система поглядів, що покладається на абстракцію як єдиний доступний метод розширити обмежені здатності розуму, тоді як друга відмовляється визнати будь-які обмеження розуму й вірить, що він сам може довести бажаність конкретних пропозицій та змін.

(Внаслідок цієї різниці перший різновид лібералізму принаймні не є несумісним з релігією, і його часто дотримувались і навіть розвивали люди з непохитною вірою, натомість “континентальний” тип лібералізму завжди був непримиренний до всякої релігії, а з погляду політики – в постійному конфлікті з організованими формами релігії).

5. Перший різновид лібералізму, що надалі ми тільки його й розглядатимемо, сам по собі не є результатом теоретичної конструкції, а виник з бажання збільшити та поширити сприятливі явища, які стали несподіваним наслідком обмежень, накладених на повноваження уряду в результаті простої недовіри до володарів. Тільки після того, як виявилось, що

безперечно більша особиста свобода, яку мали англійці у XVIII столітті, стала причиною безпрецедентного матеріального розквіту, були зроблені спроби сформуванню послідовну теорію лібералізму, спроби, які в Англії ніколи не заходили дуже далеко, тоді як континентальна інтерпретація великою мірою змінила значення англійської традиції.

6. Лібералізм, таким чином, є результатом відкриття самонароджуваного або спонтанного порядку в соціальних справах (того самого відкриття, яке спонукало визнати, що тут існує об'єкт досліджень для теоретичних суспільних наук), – порядку, за якого можливо використовувати знання і вміння всіх членів суспільства куди більшою мірою, ніж це було б можливим за будь-якого іншого устрою, створеного центральним керівництвом, – а також супровідного цьому порядку бажання якомога повнішою мірою використати ці могутні спонтанні упорядковуючі сили.

7. Отже, тільки під час своїх спроб пояснити принципи порядку, що вже існував, але в недосконалій формі, Адам Сміт та його послідовники розвинули базові принципи лібералізму, щоб довести бажаність їх універсального застосування. Роблячи це, вони спиралися на свою обізнаність із характерною для загального права концепцією справедливості та з ідеалами верховенства права і врядування в межах закону, що їх дуже мало розуміли за межами англосаксонського світу. Результатом стало не тільки те, що їхні ідеї були не зовсім зрозумілі за межами англосаксонських країн, а й те, що їх перестали цілком розуміти навіть в Англії, де Бентам та його послідовники замінили англійську правову традицію конструктивістським утилітаризмом, що походив більшою мірою від континентальною раціоналізму, ніж від еволюційної концепції англійської традиції.

8. Центральним поняттям лібералізму є те, що при запровадженні універсальних правил справедливої поведінки, за умови захисту загальноновизнаної приватної сфери індивідів, сам собою сформується спонтанний порядок людської діяльності, і то набагато більшої складності, ніж той, який можна

було б створити цілеспрямованими заходами, тож внаслідок цього примус із боку уряду був би обмежений запровадженням таких правил, байдуже, хоч які інші послуги уряд міг би водночас надавати, порядкуючи конкретними ресурсами, наданими в його розпорядження задля цієї мети.

9. Різниця між спонтанним порядком, заснованим на абстрактних правилах, які лишаять індивідам свободу використовувати свої знання для своїх власних цілей, і якоюсь формою організації чи структури, заснованою на командах, набуває провідного значення для розуміння принципів вільного суспільства, і в подальших пунктах її треба пояснити трохи докладніше, надто з огляду на те, що спонтанний порядок вільного суспільства охоплюватиме чимало організацій (зокрема й найбільшу організацію – уряд), проте ці обидва принципи порядку не можна поєднувати жодним способом, яким нам захочеться.

10. Першою особливістю спонтанного порядку є те, що, використовуючи його упорядковуючі сили (регулювання поведінки його членів), можна досягти упорядкування набагато складнішої низки фактів, ніж можна було б досягти продуманими заходами, проте, збагачуючись цією можливістю побудувати набагато складніший порядок, ніж за інших обставин, ми водночас обмежуємо свою здатність визначати деталі цього порядку. Тож треба сказати, що, використовуючи перший принцип, ми матимемо владу тільки над абстрактним характером цього порядку, а не над його конкретними подробицями.

11. Не менш важливе й те, що, на відміну від певної організації, спонтанний порядок не має ні мети, ні потреби, аби існувала якась угода про конкретні результати, які він дасть, щоб дійти згоди про бажаність такого порядку, бо його, оскільки він незалежний від будь-якої конкретної мети, можна використати для досягнення (і він сприятиме цьому досягненню) великого розмаїття різних, неузгоджених і навіть суперечливих індивідуальних цілей. Таким чином, скажімо, ринковий устрій спирається не на спільність мети, а на взаємність, тобто на примирення різних цілей задля взаємної вигоди учасників.

12. Отже, концепцію загального добробуту або суспільного добра вільного суспільства ніколи не можна визначити як певну суму відомих конкретних результатів, яких треба досягти, а можна охарактеризувати тільки як абстрактний порядок, що загалом не зорієнтований на будь-які конкретні цілі, а тільки забезпечує кожному навмання вибраному членові найкращі шанси успішно використовувати свої знання для власних цілей. Запозичуючи термін професора Майкла Оукшота (Лондон), таке вільне суспільство можна назвати номократичним (керованим правом), на відміну від невідільного телократичного (керованого метою) соціального порядку.

13. Велике значення спонтанного порядку, або номократії, спирається на те, що він поширює можливості мирного співіснування людей задля їхньої взаємної вигоди за межі невеличких груп, члени яких мають конкретні спільні цілі або підпорядковані спільному зверхникові, і таким чином стає можливою поява Великого або Відкритого Суспільства. Цей порядок, що з плином часу переріс такі організації, як родина, орда, клан, плем'я, князівство і навіть імперія чи національна держава, і принаймні започаткував світове суспільство, заснований на засвоєнні – без бажання політичної влади, а часто й всупереч йому – правил, які набули загального поширення, оскільки групи, що дотримувалися їх, досягали більшого успіху. Цей порядок існував і зміцнювався задовго до того, як люди усвідомили його існування та зрозуміли його механізми.

14. Спонтанний ринковий порядок, заснований на взаємності або взаємовигоді, загалом описують як економічний устрій; якщо брати слово “економіка” в його загальнопоширеному значенні, то Велике Суспільство справді зцементоване тим, що звичайно називають економічними силами. Але називати цей порядок економікою в тому розумінні, як ми говоримо про національну, соціальну або світову економіку, вкрай хибно, і така практика стала однією з головних причин плутанини й непорозумінь. Принаймні це одна з головних причин, які живлять намагання соціалістів перетворити

спонтанний ринковий порядок у свідомо керовану організацію, що служить узгодженій системі спільних цілей...

Друкується за: Фрідріх А. Гаєк. Принципи ліберального соціального порядку // Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – X + 1126 с. – (“Політичні ідеології”. Вип. 3). – С. 19 – 32.

Рассел Керк. Основи і принципи консерватизму

...Нелегко дати визначення слів “консерватор” та “консерватизм”. Ми маємо справу з деяким поєднанням поглядів або ж з набором загальних політичних принципів, сформульованих під час Французької революції. Ці погляди на суспільство були розвинуті повніше протягом останніх двох століть; вони значною мірою вплинули на практичну політику і на політичне мислення Європи та Америки.

Як послідовний напрямок політичної думки, який ми називаємо консерватизмом, – це витвір модерного часу. Він виник приблизно водночас з поєднанням поглядів, що його називають лібералізмом, та на кілька десятиліть раніше від таких ідеологій як соціалізм, комунізм та анархізм. Коріння консервативної думки сягають глибоко в історію ідей та суспільних установ.

У різних середньовічних містах, зокрема в Італії, словом “conservator” називали охоронців закону. Англійських мирових суддів іменували *custodes pacis* – оберігачами миру. Чосер в “Оселі слави” застосовує слово “conservatif” у значенні захисту та збереження. Джеремі Тейлор у XVII столітті писав, що “Святий Дух є найвищим охоронцем нового життя”. Коротше, це слово означало безпеку – воно мало позитивне значення. Та тільки у третьому десятилітті XIX століття воно увійшло в англійський словник політичних дискусій.

Щоправда, можна було б знайти слід безперервності консервативної політичної думки (хоча не застосування самого

слова) ще від XVII століття. Лорд Фолкленд під час англійських громадянських воєн підійшов до суті консервативних переконань, проголосивши: “Коли не необхідно змінювати, то необхідно не змінювати”. Початковий консерватизм можна також виявити в колоніальній Америці, який після Американської революції набув виразної форми у найбільш успішному консервативному проекті – Конституції Сполучених Штатів.

По суті консервативні спонуки та зацікавлення з’явилися разом з появою громадського суспільного порядку. Можна, якщо вдатися до аналогій, говорити про Арістотеля як консерватора, про Платона чи Ціцерона.

Модерне ж застосування слова “консерватизм” пов’язане з тими принципами суспільної думки та дії, які були спрямовані проти радикальних оновлень за зразком Французької революції. Едмунд Берк протиставив свою “моральну уяву” тому, що він назвав “ідилічною уявою” Жан-Жака Руссо. З цього протиставлення виникло те, що Волтер Беджет назвав “інтелектуальним консерватизмом”. З того часу як Берк опублікував свої “Роздуми про революцію у Франції”, майже кожен із впливових консерваторів у західному світі був свідомим чи несвідомим послідовником Берка.

Сам Берк не застосовував слово “консервативний”, а говорив радше про “збереження” – як, скажімо, у своєму афоризмі “зміна є засобом збереження” або як у своєму зауваженні, що здібним політичним діячем є той, хто поєднує схильність зберігати зі здатністю реформувати. За життя Берка не побутувало різкого протиставлення слів “консерватор” та “ліберал”.

Як політичний термін, слово “консерватор” з’являється у Франції під час та після наполеонівської ери. Філософи-політики, що відрізнялися як своїми поглядами, так і своєю партійною належністю – такі як Гізо, Бональд, Местр, Шатобріан і Токвіль – зазнали впливу писань Берка. Шукаючи слова, з допомогою якого можна було б позначити політику поміркованості – яка б поєднала збереження всього кращого в старому з потребами XIX століття, – французькі політичні письменники підхопили слово “conserveur”, для позначення охоронця спадщини цивілізації та принципів справедливості.

З Франції це поняття перейшло до Англії. Редактори “The Quarterly Review” у 1830 році утвердили слово “консерватор” як назву для “торі” – партії порядку. У сорокові роки XIX століття слово “консерватор” стало популярним у Сполучених Штатах, його утвердили у вжитку такі автори як Джон К. Келгун, Деніель Вебстер та Орест Бравсон.

Політичні концепти Берка швидко поширилися по всій Європі, особливо в Німеччині та Австрії. Європейські революційні рухи 1829 -1830 рр. та 1848 року привели до того, що наголос було переміщено на відмінності між консерваторами, лібералами та радикалами. По всій Європі консерватизм став означати ворожість до принципів Французької революції, з її насильницькими урівнювальними нововведеннями; тим часом лібералізм все більше означав прихильність до революційних ідеалів свободи, рівності, братерства та матеріального поступу.

Консерватори, особливо в Британії, незабаром стали в опозицію до іншого радикалізму, що не ґрунтувався на ідеях Руссо, – до радикального утилітаризму Джеремі Бентама, названого Джоном Стюартом Міллем “дуже підривним”. Отож інтелектуальні послідовники Берка, та й консерватори взагалі, почали боротьбу на два фронти: проти спадкоємців якобінізму з їхнім “збройним вченням” та проти економістів Манчестера з їхнім покладанням на ринково-грошові відносини.

Наше перше завдання тут полягає у спробі радше описати, аніж визначити, консервативне розуміння суспільства. Ще зовсім недавно термін “консерватизм” застосовували, щоб позначити щось “реакційне”, “обскурантистське” або ж “старомодне”; його плутали з економічними догмами Манчестерської школи. Яке ж справжнє значення цього слова?

У точному значенні слова консерватизм не є ані політичною системою, ані ідеологією. Як сказав Стюарт Г'юз: “Консерватизм є запереченням ідеологій”. Натомість консерватизм є методом, що визначає підхід до суспільного ладу. Хоча можна описати деякі загальні принципи, яких дотримується більшість консерваторів, та все ж існує дуже широка варіативність у застосуванні цих ідей залежно від часу та країни. Адже консервативні погляди і партії існують в країнах

з консервативними, аристократичними, деспотичними і демократичними режимами та в країнах з дуже відмінними економічними системами. Наприклад, консерватори Перу дуже відрізняються від консерваторів Австралії; консерваторів може об'єднувати хіба те, що вони віддають перевагу встановленому суспільному порядку – такими є консерватори Іспанії та Англії; та все ж ті установи і звичаї, що їх бажають зберегти ці відгалуження консерватизму, аж ніяк не тотожні.

Отже, на відміну від соціалізму, анархізму і навіть лібералізму, консерватизм не пропонує універсальних політичних моделей, які потрібно застосовувати всюди. Навпаки, консерватори доводять, що суспільні установи великою мірою різні у різних націях, оскільки політичне життя будь-якої країни залежить від найпоширенішої у даній країні релігії, від успадкованих звичаїв та історичного досвіду.

Хоча консерватизм не є ідеологією, його все ж можна осмислити, якщо брати до уваги те, що саме говорять та роблять письменники й політики, яких звичайно називають консерваторами. Якщо ж підійти до суті справи з дещо іншого боку, то значення слова “консерватизм” рівноцінне тому консенсусу, якого досягли протягом останніх двох століть консервативні мислителі та діячі. Втім, з огляду і на наші нинішні наміри, ми зможемо викласти нижче тільки деякі загальні принципи – це, можна сказати, такі принципи, з якими провідні консерватори згодні неявно. Нижчеподані підставові принципи найкраще були визначені в політичній теорії та практиці британських і американських консерваторів.

По-перше, консерватори загалом вірять, що існує трансцендентний моральний порядок, який ми повинні намагатися підтримувати у суспільних справах. Божественне провидіння, хоч би як було важко його відкрити, завжди діє в суспільстві. Таке переконання може набувати різновиду віри у “природний закон” або ж його висловлюють в якихось інших формах; та, попри окремі винятки, консерватори визнають потребу у сталому моральному авторитеті. Це переконання відрізняється як від утилітаристського погляду лібералів на державу (най-

послідовніше висловленого учнями Бентама), так і від зневаги лібералів до теологічних постулатів.

По-друге, консерватори підтримують принцип суспільної безперервності ... Вони перекопані, що порядок, справедливість і свобода є штучними витворами довготривалого і болючого суспільного досвіду, здобутком цілих століть спроб, роздумів та жертв. Отже, суспільне утворення є духовною єдністю, що нагадує церковну; його можна назвати спільнотою душ. Людські соціуми не є механізмами, їх не можна розуміти механістично. Безперервність не можна порушувати, кровonosні судини суспільства не можна розсікати. Нагадування Берка про те, що у проведенні змін ми повинні виявляти мудрість, консерватори не забувають. Необхідні зміни, доводять вони, повинні бути поступовими та вибірковими, а не “відчалуванням від усього старого”. Революції розсікають артерії культури, це ліки, що вбивають.

По-третє, консерватори вірять у те, що може бути назване принципом припису. “Мудрість наших предків” – одна із найважливіших фраз у писаннях Берка; вірогідно, що Берк її сформулював під впливом Річарда Гукера. Консерватори усвідомлюють, що сучасні чоловіки та жінки є карликами, які стоять на плечах гігантів: вони здатні бачити далі, аніж їхні предки, тільки завдяки могутнім постатям тих, що жили до них. Ось чому консерватори дуже часто наголошують на важливості “приписів” – тобто чогось, утвердженого застосуванням з незапам’ятних часів, як, наприклад, того, що “мислення людини не повинно бути суперечливим”. Існують права, підставою яких є їхня давність – включаючи право власності. Так само наші моральні настанови здебільшого є приписами. Консерватори доводять, що нам, сучасним, краще не запроваджувати безоглядно нововведення в моралі, політиці чи у смаках. Небезпечно вирішувати будь-яке сучасне питання тільки на основі свого власного судження, свого власного розуміння. “Індивід обмежений, але рід мудрий”, – проголошує Берк. У політиці нам все-таки краще покладатися на прецедент і заповідь чи навіть на упередження, бо звички, звичаї та умовності були витворені внаслідок “великого

таємничого співробітництва людського роду”: вони мають глибинну підоснову, вплетену у саму тканину нашого суспільного буття; як сказав Сантаяна, новатор ніколи не знає, наскільки близько до серцевинного кореня дерева він рубає.

По-четверте, консерватори керуються принципом мудрості. Берк згодний з Платоном, що мудрість має бути найважливішою чеснотою державного діяча. Будь-яке громадське починання повинно оцінюватись з погляду його ймовірних віддалених наслідків, а не тільки з погляду його негайних здобутків чи його популярності. З погляду консерваторів, лібералам та радикалам бракує мудрості: вони пориваються до своїх цілей, не дуже зважаючи на ризик появи таких нових спотворень, які є гіршими, ніж те зло, яке вони сподівались здолати. Оскільки людські соціуми є складними, то успішне лікування не може бути простим. Консерватори наголошують, що вони діють тільки після достатнього продумування, після зважування наслідків. Раптові і замашні реформи небезпечні так само, як і раптова, замашна хірургія. Хо́да провидіння повільна; тільки біс метушиться.

По-п’яте, консерватори уважні до принципу варіативності. Вони відчувають прихильність до зростаючої складності суспільних установ та способів життя, що утверджуються довго – на відміну від обмеженої однотипності та життєвбивчої рівності радикальних систем. Для того щоб зберегти здорову різномірність, у будь-якій цивілізації мають існувати верстви і класи, відмінності у матеріальних умовах та багато інших різновидів нерівності. Бо єдиним виправданим різновидом рівності є рівність перед останнім судом та рівність перед судом, що ґрунтується на законі; всі інші спроби урівнювання призводять, у кращому разі, до суспільної стагнації. Суспільство прагне чесного і здібного керівництва; а якщо зруйнувати природні та інституційні відмінності серед людей, то відразу ж який-небудь тиран або загін жалюгідних олігархів витворять нові різновиди нерівності. З тих же міркувань консерватори підтримують інститут приватної власності як такий, що породжує різноманітність: без приватної власності свобода урізується, а культура занепадає.

По-шосте, консерватори стримують себе з допомогою принципу недосконалості. Вони визнають, що за своєю природою людина неминуче приречена на певні вади. Людина – істота недосконала, і таким же недосконалим є будь-який суспільний лад, який будь-коли був створений. Внаслідок своєї невгамовності люди схильні до бунтарства під впливом якихось утопій, схильні вибухати у шаленстві частіше всього від незадоволення або ж, в інших випадках, підштовхнуті до того нудьгою. Пориватися до утопій означає закінчити нещастям; консерватор говорить: ми не створені для досконалості. Все, на що ми можемо розумно розраховувати, – це суспільство, в якому порядок, справедливість і свобода є тільки стерпними – суспільство, куди якісь різновиди зла, недоброякісної злагодженості і страждання продовжують приховано проникати. Приділяючи увагу поміркованим реформам, ми здатні зберігати та вдосконалювати цей стерпний порядок. Але якщо старі установи та моральні обереги нації відкидають, то анархічні імпульси в людині вириваються на волю – “ритуал стримування зла зруйновано”.

Такими є ті шість передумов, які Волтер Беджет століття тому назвав “інтелектуальним консерватизмом”...

Друкується за: Рассел Керк. Основи і принципи консерватизму // Консерватизм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 3 – 19

Семінар 3.

**ТЕМА: Основні ідейно-політичні доктрини робітничого руху
(2 год.)**

1. Суть та еволюція ідеології утопічного соціалізму.
2. Концепція критичного утопічного соціалізму.
3. Марксистська концепція політики.
4. Соціал – демократична ідеологія.

Основні поняття

Соціалізм, утопічний соціалізм, критичний соціалізм, комунізм, “воєнний комунізм”, революційний марксистський комунізм, ленінізм, командно-адміністративні методи, сталінізм, доктрина марксизму, синдикалізм, соціал-демократія, соціал-реформізм (“ревізіонізм”), солідарність, політичний плюралізм, демократія.

Завдання для самостійної роботи

1) Законспектувати основні ідеї праць Т. Мора “Утопія”, Ф. М. Фур’є “Трактат про асоціацію”, Ф. Енгельса “Розвиток соціалізму від утопії до науки”, Е. Бернштейна “Передумови соціалізму”.

2) Скласти перелік нових понять, термінів, що зустрілись при вивченні теми; відшукати їх визначення в словниках, енциклопедіях та засвоїти їх.

3) Використовуючи лекційний матеріал та рекомендовану літературу, засвоїти основні положення даної теми.

Теми доповідей і рефератів

1. Утопічний соціалізм в оцінці класиків марксизму.
2. Обґрунтування В. Леніним можливості перемоги пролетарської революції в окремій країні.

3. Ф. Енгельс про роль насильства в історії.
4. Концепції сучасної соціал – демократії.
5. Основні положення ревізійоністського напрямку.

Запитання і завдання для перевірки знань

1. Дайте визначення поняття “соціалізм”.
2. Назвіть причину виникнення та основні етапи еволюції ідеології соціалізму.
3. Які ви знаєте спільні і відмінні риси між утопічним і критичним соціалізмом?
4. Кого вважають засновниками даної ідеології?
5. Які характерні риси для революційних ідеологій?
6. У чому суть марксистської концепції соціалізму?
7. Чому вчення К. Маркса і Ф. Енгельса називають радикальним?
8. Обґрунтуйте основні положення політичної доктрини марксизму, сформульованої В.І. Леніним.
9. Яке місце займає соціал-демократія в ідейно-політичному спектрі сучасного світу?
10. Назвіть ідейні витoki соціал-демократії.
11. Охарактеризуйте основні історичні етапи формування та еволюції соціал-демократії.
12. Обґрунтуйте основні моделі сучасної соціал-демократії.
13. Які ви знаєте відмінності демократичного соціалізму від “реального соціалізму”?
14. Чим відрізняється ідеологія соціал-демократії від лібералізму і консерватизму?
15. Як еволюціонувала ідеологія соціал-демократії в останні десятиліття?
16. Які ви знаєте погляди соціал-демократів на державу, політичну владу?

Рекомендована література

1. **Бернштейн Э.** Проблемы социализма и задачи либерал-демократии. – М., 1901.
2. **Волгин В. П.** Очерки истории социалистических идей (первая половина XIX в.). – М, 1976.
3. **Гошовський М.** Політична доктрина марксизму: ілюзії і реальність // Віче. – 1994. – № 5. – С. 18–29.
4. **Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.** Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – Розділ 2. Ідеологічні прояви сталінізму. – К., 1991. – С. 149–232.
5. **Енгельс Ф.** Розвиток соціалізму від утопії до науки // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 19.
6. **Енгельс Ф.** Роль насильства в історії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21.
7. Європейська соціал – демократія. Трансформація у прогресі / За ред. Куперуса Р., Кендела Й. – К., 2001.
8. Западноевропейская социал-демократия: поиски обновления. – М., 1989
9. **Застенкер Н. Е.** Роберт Оуен как мыслитель // Очерки истории социалистической мысли. – М., 1985.
10. **Звелев В.** Истоки сталинизма. – М., 1990.
11. **Зильберфарб И.И.** Социалистическая философия Ш.Фурье. – М., 1964.
12. **Каутский К.** Социализм без диктатуры // Новое время. – 1990. – № 28.
13. **Кирилюк Ф. М., Ковш А. Г.,** Западноевропейские социально-политические учения XIX в. – К., 1991.
14. **Кучеренко Г. С.** Сенсимонизм в общественной мысли XIX в. – М, 1975.
15. **Ленін В. І.** Держава і революція // Повне збір. творів. – Т. 33. – С. 79–97.
16. **Ленін В. І.** Про державу // Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т. 39. – С. 60–78
17. **Люксембург Р.** О социализме и русской революции. Избранные статьи, речи, письма. – М.: Политиздат, 1991.

18. **Люксембург Р.** Диктатура и демократия // Новое время. – 1990. – № 7.
19. **Майер Т.** Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у XXI століття. – К.: Основні цінності, 2004. – 208 с.
20. **Маркс К., Енгельс Ф.** Маніфест Комуністичної партії // Твори. – Т. 4.
21. **Маркс К.** Критика Готської програми // Твори. – Т. 19.
22. **Оуен Р.** Избранные сочинения. – М.–Л., 1950.
23. **Плеханов Г. В.** Утопический социализм XIX в. // Плеханов Г. В. Избранные философские произведения: В 5-ти томах. – Т. 3. – М., 1957
24. **Сен-Симон.** Избранные произведения. – М.–Л., 1948.
25. Современная социал-демократия: словарь-справочник / Под общ. ред. А. Галкина. – М., 1990.
26. **Сорман Г.** Выйти из социализма. – М., 1991.
27. Соціал-демократія, соціалізм // Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 370 – 376.
28. **Струве П.Б.** Марксова теорія соціального розвитку. – Київ, 1906
29. **Фурье Ф. М.** Избранные сочинения: В 4-х томах.
30. **Шумпетер Й.** Капитализм. Социализм. Демократия. –М., 1995.
31. **Ястржембовский С. В.** Социал-демократия в современном мире. – М., 1991.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Томас Майер. Генеративна ідея соціал-демократії...

Спонукальним мотивом, імпульсом діяльності соціал-демократії від самого початку було прагнення до створення суспільства людей вільних і рівних, які працюють і живуть згідно з принципом солідарності. Прагнення до створення такого суспільства теоретики соціал-демократії формували як її програму, починаючи з 30-х років XIX ст., коли в найпе-

редовіших країнах Європи ще тільки набрав сили ранній капіталізм, а з середини ХІХ ст. створення суспільства вільних і рівних стало провідною ідеєю, якого надихався організований робітничий рух. Соціал-демократи виступали проти існуючої дійсності, тому що повсюди, де відбувалася промислова революція, вона несла з собою масові злидні, кричущу нерівність, експлуатацію, позбавлення прав на політичні свободи та шансів на матеріальну свободу, а також прирікала більшу частину суспільства на нелюдські умови праці та життя – причому все це відбувалося в ім'я прогресу, який виправдовувався посиланням на основні цінності Французької революції – свободу, рівність, братерство. Соціал-демократія протестувала проти суспільного устрою, який допускав усе це. Вона надихалась ідеєю створення досконалого ладу держави, економіки і суспільства; за умов такого порядку серйозно сприймалися б основні цінності, до яких з часів Французької революції апелювала передова буржуазія.

Первісний соціал-демократичний імпульс історично виникав з неприйняття суспільних умов, за яких обіцянка рівної гідності для всіх людей грубо порушувалась як у світі праці та повсякденного життя, так і в громадському житті, при цьому соціал-демократи керувалися рішучістю боротися за нове суспільство, в якому зазначене протиріччя буде подолане настільки, наскільки це буде практично можливим.

Сама соціал-демократія розуміла свою генеративну ідею створення суспільства вільних і рівних як історично послідовний подальший розвиток ліберального руху Нового часу за свободу та ідеї Просвітництва, Вона дотримувалася, без будь-яких обмежень, сучасних ліберальних цінностей – свободи, справедливості і братерства – у тому вигляді, у якому вони були сформульовані й філософськи обґрунтовані у добу Просвітництва, і прагнула подолати все те, що у програмах лібералів та в їх економічній, культурній, а також політичній практиці вступало у протиріччя з критеріями цих цінностей, оскільки цього вимагали майнові інтереси буржуазії. Політичний лібералізм Нового часу, будучи історичним рухом за

свободу, з початку XVIII ст. виступав за право всіх людей на свободу і гідність незалежно від їхнього станового походження і становища, а також від усіх феодальних обмежень, які існували на той час. У теорії він розширив не право до універсального, проте на практиці знову поставив його у залежність від власності й освіти, тобто від усіх передумов, яких у період раннього капіталізму могла досягти лише меншість.

У зв'язку з цим генеративна ідея соціал-демократії завжди має на увазі завершення і продовження ліберального руху Нового часу за свободу; соціал-демократія серйозно ставиться до вимог цього руху, зберігає його справжні досягнення у сфері культури і в державному устрої, проте прагне подолати у ліберальних уявленнях про економіку та суспільство все те, що суперечить критеріям рівної свободи для всіх.

Від ранніх соціалістів Фур'є і Сен-Сімона у Франції, Оуена в Англії, Вейтлінга і Мозеса Гесса в Німеччині, а потім від визначних теоретиків раннього періоду робітничого руху Маркса, Енгельса, Лассаля, згодом Люксембург і до "ревізюністів" кінця XIX ст. Бернштейна і Жореса генеративна ідея залишалася тією ж самою ідеєю суспільства вільних і рівних. Прихильники цієї ідеї піддавали критиці існуючу дійсність; ця ідея надихала на створення теорій, що пояснюють дійсність, і саме вона надихала їх політичну програму побудови нового суспільства. Усі вони дійшли висновку, що таке суспільство можна створити тільки за умови доповнення політичної демократії соціальним контролем над використанням засобів виробництва, регулюванням економічного розвитку та розподілом багатства в інтересах усього суспільства...

Важливою відмітною ознакою соціал-демократичного проекту раннього періоду була принципова критика результатів діяльності інституцій приватної власності на засоби виробництва, не пов'язаної жодними зобов'язаннями, і вільного ринку, який поводить на власний розсуд. Згідно з розумінням соціал-демократів, обидві ці інституції систематично протидіяли здійсненню рівної свободи для усіх і

самим способом свого функціонування створювали класове суспільство, у якому меншість привілейованих протистоїть більшості залежних від них. Про це неспростовно свідчить розвиток капіталізму в ХІХ ст.: багатство, освіта й економічна незалежність для небагатьох, масові злидні, відчуження і виключення з культурного життя суспільства для більшості. Справедливий розподіл створеного суспільством багатства уявлявся неможливим доти, доки рішення про засоби виробництва приймають небагато людей без будь-якої участі тих, кого ці рішення стосуються.

Автократичне, нічим не обмежене приватне розпорядження засобами виробництва всередині підприємств призводить до безправ'я та експлуатації найманих працівників, які не мають власності й живуть лише на заробітну плату. Вони виключені із співучасті у прийнятті рішень з питань, пов'язаних з їхньою трудовою діяльністю. Необмежена свобода приватних власників у тому, що стосується праці неімущих, перебуває у прямому протиріччі з їхніми власними домаганнями свободи. Із загальноекономічної точки зору приватне розпорядження засобами виробництва призводить до несправедливої концентрації спільно створеного багатства у руках небагатьох, що володіють засобами виробництва, оскільки саме вони ухвалюють рішення про використання прибутку і про рівень заробітної плати. Виключно приватне розпорядження засобами виробництва перешкоджає будь-якому відповідальному регулюванню у загальноекономічному масштабі виробництвом і розподілом, адже при цьому право на прийняття рішень зберігається за власниками. Тим самим приватне розпорядження засобами виробництва є по суті одним із головних причин циклічних криз капіталістичної економіки. Ці кризи щораз призводять до масового безробіття і марнування суспільних продуктивних сил.

Суть соціал-демократичної альтернативи полягала у програмному положенні, згідно з яким економічний устрій, що дійсно сприяє досягненню рівної свободи для всіх, вимагає суспільного розпорядження засобами виробництва та відпові-

дального суспільного регулювання в масштабах всієї економіки. У цьому сенсі соціал-демократична альтернатива означає, що свобода і рівність в економічному житті не можуть бути досягнуті через свободу свавілля економічно сильних, а тільки в результаті солідарної організації основних процесів ухвалення рішень. Такою була провідна інституційна ідея нового економічного і суспільного устрою, яка позначилася на соціал-демократичних програмах раннього періоду в усіх європейських країнах...

Соціал-демократичну альтернативу, яка намітилась уже на початку історії робітничого руху із плином часу формулювалася дедалі чіткіше, висловив з усією класичною ясністю ще в 1863 р. Фердинанд Лассаль. Це була провідна ідея демократичної соціальної держави, яка не обмежується тим, що абстрактно гарантує усім своїм громадянам формальні права на свободу, залишаючи все інше власним силам кожного і не враховуючи при цьому, чи здатна окрема людина відповідно до своїх соціальних та економічних можливостей використовувати ці права на практиці. Навпаки, демократична та соціально відповідальна держава зобов'язана шляхом активного формування суспільних умов гарантувати, щоб свобода і рівність у житті громадян здійснювалися на ділі...

Власне кажучи, заснування соціал-демократії в Європі слід датувати революційним 1848 роком, коли соціал-демократичні ідеї почали відігравати самостійну роль у демократичній революційній програмі. У Німеччині соціал-демократія заявила про себе у діяльності Спілки комуністів під керівництвом Карла Маркса та Загальнонімецького робітничого братства на чолі з Стефаном Борном у період Революції 1848 р.; обидві спілки боролись за політичну демократію та основні вимоги, необхідні для здійснення соціальної демократії.

Хоча спадкоємність діяльності соціал-демократичних організацій у період реакції після революції 1848 р. було перервано на досить тривалий час, однак ідеї та численні громадсько-політичні об'єднання соціал-демократії продовжували існувати. Усе це й привело у 60-ті роки XIX ст. і

згодом до створення у Німеччині та інших європейських країнах соціал-демократичних партій і профспілок, з якими сучасна соціал-демократія пов'язує початок своєї діяльності...

Друкується за: Томас Майєр. Генеративна ідея соціал-демократії: суспільство вільних і рівних // Майєр Т. Трансформація соціал – демократії. Партія на шляху у XXI століття – К.: Основні цінності, 2004. – С. 15 – 27

Семинар 4.

ТЕМА: Ідейні засади політичного екстремізму (2 год.)

1. Суть, передумови виникнення, основні риси та різновиди фашизму.
2. Анархізм та його напрями.
3. Ідеологія Лева Троцького.

Основні поняття

Політичний екстремізм, фашизм, расизм, антикомунізм, шовінізм, італійський етатистський фашизм, німецький гітлерівський націонал-соціалізм (нацизм), неонацизм, вождизм, націонал-лібералізм, неофашизм, комунофашизм, релігійний фундаменталізм, ісламський фундаменталізм(ісламізм), фанатизм, тоталітаризм, анархізм, анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, троцькізм, маоїзм.

Завдання для самостійної роботи

- 1) Скласти розгорнутий план-конспект праць Дж. Джентіле “Вступ до філософії”, М. Бакуніна “Державність і анархія”, Л. Троцького “К истории русской революции”.
- 2) Використовуючи лекційний матеріал, законспектувати першоджерела та додаткову літературу, засвоїти основні положення даної теми.

3) Вияснити і охарактеризувати сучасний розвиток доктрин фашизму і анархізму.

Теми доповідей і рефератів

1. Перспективи неофашизму у постсоціалістичних країнах.
2. Спільні та відмінні риси італійського фашизму та німецького нацизму.
3. Гуманізм анархістської теорії П.О. Кропоткіна.
4. Правий та лівий екстремізм: сучасна ідеологія.

Запитання і завдання для перевірки знань

1. Обґрунтуйте суть і причини виникнення екстремізму.
2. Які ідеології належать до екстремістських? Поясніть чому?
3. Що таке фашизм? Які основні ідеї цієї доктрини ви знаєте?
4. Назвіть теоретиків даної ідеології?
5. Які ознаки відрізняють і що є спільного між італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом?
6. Як Б. Муссоліні у своїй праці “Доктрина фашизму” пояснював виникнення даної ідеології і якою він бачив фашистську державу?
7. Які складові частини ідеології фашизму називав Дж. Джентіле?
8. Що говорив А. Гітлер у своїй праці “Моя боротьба” про державу, расу, демократію, парламентаризм?
9. Назвіть і охарактеризуйте основні різновиди ідеології фашизму.
10. Чому політичною формою фашистської держави є тоталітаризм?
11. Охарактеризуйте основні риси тоталітарної держави.
12. Дайте визначення поняття “анархізм”.
13. Коли і чому виникає ідеологія анархізму”?
14. Порівняйте ідеологію фашизму з анархізмом.
15. Які основні напрямки анархізму ви знаєте? Охарактеризуйте їх.

16. Обґрунтуйте праці теоретиків анархізму (М. Штірнера, П. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна).

17. Поясніть суть та причини виникнення ідеології троцькізму.

18. В чому відмінність між поглядами В. Леніна і Л. Троцького на революцію, державу, політичну партію, уряд, економіку?

19. Чим ви поясните виникнення неотроцькізму і які його основні ідеї?

20. Обґрунтуйте ідеологію маоїзму.

Рекомендована література

1. Анархізм, троцькізм, фашизм // Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 18–21, 405–407, 419–421.
2. **Бакунин М.А.** Анархия и порядок // Сочинения. – М., 2000.
3. **Бессонов Б.** Фашизм: идеология, политика. – М., 1989.
4. **Галкин А.** Фашизм – его сущность, корни, признаки и формы правления // Полис. – 1995. – № 2.
5. **Галкин А. А.** Современный фашизм. – М., 1992.
6. **Гитлер А.** Моя борьба / Пер. с нем. – М.: “Т – Око”, 1992. – 598 с.
7. **Грачев А.** Политический экстремизм. – М., 1986.
8. **Джентиле Дж.** Государство и философия / Пер. с итал. // Джентиле Дж. Введение в философию. – СПб., 2000. – С. 298–304.
9. **Желев Желю.** Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1991.
10. История фашизма в Западной Европе. – М., 1989.
11. **Кершоу Ян.** Гитлер. – Ростов-на-Дону, 1997.
12. **Кропоткин П. А.** Записки революционера. – М., 1990.
13. **Кропоткин П. А.** Хлеб и воля: Современная наука и анархия. – М., 1990.
14. **Лебон Гюстав.** Психология народов и масс. – СПб., 1995.

15. **Мельников Д., Черная Л.** Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер. – М.: Изд-во Агентства печати Новости., 1981. – 432 с.
16. **Милз П.** Что такое фашизм? // Полис. – 1995. – № 2. – С. 156–163.
17. **Муссолини Б.** Доктрина фашизма. – Антология мировой политической мысли в 5 томах. – Т.2. – М., 1997.
18. **Пирумова Н. М.** Социалистическая доктрина М. Бакунина. – М., 1990.
19. **Поляков Л.** Арийский миф. – Санкт-Петербург: Евразия, 1996.
20. **Пронякин Д. И.** Анархизм: исторические претензии и уроки истории. – Л., 1990.
21. **Прудон П.** Что такое собственность? – М., 1919. – С. 199.
22. **Райх В.** Психология масс и фашизм. – СПб., 1997.
23. **Раушинг Г.** Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М., 1993.
24. **Смит Денис Мэк.** Муссолини. – М., 1995.
25. **Тольятти П.** Лекции о фашизме. – М., 1974.
26. **Троцкий Л.Д.** К истории русской революции. – М., 1990.
27. **Фест Иоахим.** Гитлер. Биография. – Пермь, 1993.
28. **Фромм Э.** Психология нацизма. (Из книги “Бегство от свободы”) // Диалог. – 1991. – № 6.
29. **Ширер У.** Взлет и падение Третьего рейха. – М., 1991. – Т.1.
30. **Штирнер М.** Единственный и его собственность. – Харьков, 1994. – С. 98 – 100.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

П. Мілз. Що таке фашизм?

Щойно з’явившись у політичному лексиконі, слово фашизм (від італійського – “бойова зв’язка”. Термін був запозичений італійськими націоналістами у крайніх лівих, він пов’язаний із революціонаристською традицією “зв’язки” сцилійських робітників у 1893–1894 рр. Фашистськими назвали себе

загальноіталійські збори прибічників Мусоліні, що відбулися 23 березня 1919 р. в Мілані) стало слугувати для позначення найрізноманітніших режимів, рухів, колективних та індивідуальних дій і способів мислення. До останнього часу, особливо в країнах ліберальної демократії, фашизмом часом називалися будь-які прояви правої політики. Праві ж, навпаки, з фашизмом ототожнювали червоний тоталітаризм. При цьому ані в тому, ані в іншому таборі не могли чітко пояснити, де закінчується права політика і де починається тоталітаризм. Така практика уподібнення не нова. Ще в довоєнний період рухи та режими, реакційні у вельми класичному сенсі, легко прираховувалися до фашистських.

Три класичні інтерпретації фашизму, що належать трьом великим ідеологічним антифашистським сім'ям, відігравали і продовжують відігравати важливу роль в історіографії проблеми.

Перша з цих інтерпретацій – теорія “моральнішої хвороби” Європи. Найбільш розроблена версія даної теорії належить італійському філософу Б. Кроче. Він вважав, що фашизм – це реакція в більшості європейських країн проти спільної тенденції втілення ідеалів, успадкованих від філософії Просвітництва. Отже, фашизм не вписується в потік історії, не впливає з даної політичної ситуації, а навпаки, є завадою, паузою в поширенні “свідомості свободи” в західних суспільствах, хворобою, прищепленою здоровому організму.

Тезу про фашизм як “незвичайне відхилення”, відрив від висхідної лінії, якою йшла з XVIII ст. європейська цивілізація, підтримували і розвивали інші західні дослідники ліберального напрямку в післявоєнний період. Усі вони розглядали фашизм як “реакційний інцидент”, обумовлений масовим прагненням до матеріальних благ сукупно із компенсаторною потребою знайти паліатив утраті традиційних, особливо релігійних, ідеалів; цей інцидент міг лише на час змінити нормальне просування європейської цивілізації і не мав справжнього коріння в минулому. Ліберальні дослідники зазвичай вказують на спорідненість фашизму і комунізму. Кроче писав,

що жоден соціальний клас зумисне не думав про фашизм, не бажав його, не підтримував його.

Друга інтерпретація фашизму – радикальна, спочатку виникла у лівих немарксистських колах. Її прихильники роблять наголос на відповідальності італійської та німецької буржуазії за прихід фашизму і націонал-соціалізму. На думку радикалів, фашизм є логічним і неминучим результатом тривалої еволюції, наслідком природжених вад історичного розвитку певних країн, насамперед Італії та Німеччини.

Серед прихильників висвітлюваної теорії існують значні розбіжності щодо коріння фашизму. Одні бачать їх у глибині історії (деспотизм та корупція в італійських державах XVII ст., лютеранська Реформація в Германії), другі шукають джерела фашизму ближче до сучасності. Якщо мова йде про Німеччину й Італію, то це десятиліття їхнього розвитку після загальнонаціонального возз'єднання і початку процесу індустріалізації. В тій і тій країні правлячий клас виявився нездатним відновити рівновагу, порушену швидким промисловим зростанням, політично згуртувати маси і зрушити механізми дійсно демократичного режиму. Відтак фашизм лише виявив глибоку кризу суспільства. Звертається також увага на незадіяність мас у політичному житті, над яким панувала “парламентська диктатура”. У межах даної теорії існує ще одна, більш збалансована, тенденція, представники якої прагнуть виявити у передісторії фашизмів зерна майбутньої тоталітарної диктатури. Вони відзначають, що до найостаннішого моменту фашистський вихід не є “фатальним”, “приреченим”, разом з тим, прецеденти націоналістичної поведінки можуть обернутися потужними чинниками фашистського впливу.

Третя класична інтерпретація фашизму належить марксистам. Її підґрунтя укладають такі положення: фашизм можна пояснити лише в межах соціоекономічних структур капіталістичного суспільства, що знаходиться на стадії монополістської концентрації та імперіалізму. Фашизм одночасно

виражає їх протиріччя і є специфічною для ХХ ст. формою антипролетарської реакції.

Ця спільна схема набувала змін, які можна відстежити за документами III Інтернаціоналу. Від часу V конгресу Комінтерну (1925) його керівники сходяться на тому, що фашизм є проявом катастрофічної економічної кризи, в якій капіталізм опинився після війни. А ця криза може скінчитися в перспективі лише перемогою пролетаріату. Дана теза приводила до ідеї про те, що якоюсь мірою фашизм є позитивним явищем, адже він прискорює процес загнивання капіталізму і наближує пролетаріат до революції. У 1931 р. на пленумі ВККІ (Виконавчий Комітет Комінтерну) Д. Мануїльський заявив, що фашизм органічно виростає з буржуазної демократії. На цій ідеї засновувалася тактика “клас проти класу”, яка домінувала в діях компартій аж до 1935 р. Драматичні наслідки цього очевидні. Лише після того, як гітлерівський режим виявив свої агресивні прагнення, в комінтернівське формулювання були внесені істотні корективи. Це означало, зокрема, відхід від тези про “соціал-фашизм”, визнання того, що існує нефашистська, та більше – антифашистська буржуазія, з якою можлива співпраця. Ще в 20-ті роки ряд марксистських теоретиків намагалися скоригувати догматичні концепції Комінтерну. Серед цих теоретиків постає А. Грамши, який інтерпретував фашизм не як завершення капіталізму, а навпаки, як форму організації молодого капіталізму; фашизм не є прямим і простим вираженням класового панування фінансового капіталу, але є результатом рівноваги між різними класами і соціальними категоріями, які утворюють “правлячий блок”.

Слід також згадати про роботи неортодоксальних марксистів і марксистів-дисидентів, що з'явилися в міжвоєнний період. Серед них – Л. Троцький, який “плавав” між визначенням фашизму як диктатури великого капіталу та ідеєю про те, що дрібна буржуазія, яка маргіналізується і пролетаризується, відіграла фундаментальну роль у приході фашизму. Філософ Е. Блох пояснював фашизм співіснуванням у одному й тому ж суспільстві колективних ментальних

структур, що відповідають теперішньому стану капіталістичної економіки, і структур, які стосуються давньоминулого часу. Така “неодночасність” характерна особливо для селянства і дрібної буржуазії.

Крім трьох названих вище класичних інтерпретацій фашизму, слід загадати і теорії другорядного значення для науки. До них відносяться апологетичні потрактовування фашизму, які формулювали самі його прибічники, а також історики з вельми консервативними поглядами. Перші підкреслювали революційні аспекти фашизму, що вимагає повернення до джерел доліберальних цінностей, яким загрожували одночасно і деградація парламентської демократії, і піднесення комунізму. Другі, навпаки, робили наголос на консервативних елементах у фашизмі, подаючи його як заслону, яка стихійно утворилася заради порятунку західного суспільства в той момент, коли його загрожує захлиснути підривна діяльність марксизму.

Із соціолого-політичних досліджень фашизму відзначимо спершу розроблену американськими вченими ліберального напрямку і німецькими соціологами з франкфуртської школи з її промарксистськими впливами теорію тоталітаризму. Ще перед Другою світовою війною до загальної категорії тоталітарних режимів почали включати німецьку, італійську і радянську диктатури. Теорія тоталітаризму відродилася і розвинулася разом із холодною війною. Для її прибічників фашизм разом із комунізмом – форми, яких набуває тоталітаризм, розглядуваний як феномен ХХ ст. У джерел даного феномену знаходиться криза сучасного суспільства, що йде від ХІХ ст. і виявляється в переході ліберально-національної держави в імперіалістичну стадію, у руйнації системи класових цінностей і особливо в атомізації суспільства. Розрив зв'язків і розпад традиційних соціальних груп в результаті промислової революції ведуть до звільнення індивідуумів спільно із нівелюванням суспільства і культури, які прирікають людей на ізольованість і одноманітність. Так утворюються “маси”, ці “уламки атомізованого суспільства” (Г. Арендт),

позбавлені специфічно класової свідомості і визначених політичних цілей, а тому виявляються легкою здобиччю демагогів усіх гатунків.

К. Фрідріх і З. Бжезинський дають перелік основних критеріїв тоталітаризму. Це “глобальна” ідеологія, єдина партія, система фізичного і психологічного терору, монополія на засоби інформації і військовий апарат, бюрократичний контроль над економікою. Тоталітаризм інтегрує зазвичай апатичні й аполітичні маси в нову соціополітичну систему і реструктурує соціальний організм в інтересах “еліти” дрібнобуржуазного походження, в якій попервах переважають “маргінальні” елементи.

Теорію тоталітаризму породили певні обставини. Здається, в ній виникає політичне підґрунтя, коли її представники більше прагнуть підкреслювати те, що зближує фашизм і комунізм, ніж те, що їх відрізняє, протиставляючи цим двом формам тоталітаризму ліберально-демократичне суспільство... Ані умови здобуття влади, ані гра соціальних сил, що створює ґрунт для пришествия диктатури, особливої уваги теоретиків тоталітаризму не викликають. У розроблюваних ними моделях фашизм і нацизм з’являються з небуття всеозброєними.

Інші соціологи не робили подібних висновків, але також підкреслювали у своїх поясненнях генези фашизму роль атомізації суспільства і появи в ньому неорганізованих мас. Уже в 1929 р. німецький дослідник К. Мангейм описував фашизм як вторгнення не політичних мас, не долучених до існуючого соціального устрою і керованих декласованими інтелектуалами. Останні становлять ядро “заступаючої еліти”, про яку говорив ще В. Парето.

Третя група соціологічних інтерпретацій фашизму на передній план серед пояснювальних чинників висуває дії середніх класів. Формування поглядів цієї групи почалося в 30-ті роки (роботи американця Г. Д. Ласвела та ін.). Відзначимо тут дослідження С. М. Ліпсета. Він вважав, що кожна з трьох великих політичних сімей, породжених Французькою революцією, спирається на певну соціальну базу: першим

поглядам відповідають різні фракції буржуазії, лівим соціалістичним – промислові робітники і найбідніша частина селянства, врешті, центристським – середні класи. (Хоча, звичайно, є окремі робітники з правими поглядами і окремі буржуа – з лівими). Кожна з трьох названих соціальних сил політично поділяється на дві антагоністичні тенденції–демократичну (або помірковану) і екстремістську. У цій перспективі фашизм є ніщо інше, як екстремістське крило центристів, а радикалізм є їхнім демократичним крилом. Такий підхід дозволяє Ліпсету відрізнити власне фашизм від авторитарних рухів і режимів, які є екстремістськими варіантами двох інших соціополітичних сімейств: у правих це реакційні диктатури хортистського і салазаровського типу, у лівих це, звісно, комунізм, але також феномени, подібні перонізму. У той таки час даний підхід має чимало слабких місць. Особливо відзначимо те, що ніяк не враховується втручання великих приватних інтересів у еволюцію рухів і режимів фашистського типу.

Велике значення внеску американських соціологів 60-х роках у тому, що вони змусили істориків переглянути відношення між фашизмом і середнім класом, перемикаючи увагу з активістів і кадрового складу партій на їхніх рядових членів та виборців, тобто на соціальну базу руху. А вона виявилася набагато менш маргінальною і атомізованою, ніж це припускали теоретики “тоталітарної” школи. Грунтуючись на дослідженнях з електоральної соціології, Ліпсет описав портрет-робот виборця, який підтримував у 1932 р. в Німеччині нацистів: самодіяльний представник середніх класів, що мешкає на фермі чи в містечку, протестант, який раніше голосував за якусь центристську чи регіоналістську партію, ворожий до великої промисловості.

Поруч із соціологічними набули розвитку і соціоекономічні інтерпретації фашизму. Заслуга представників цього напрямку полягає в тому, що вони прагнули знайти точки дотику між фашизмом 30-х років і деякими авторитарними режимами, що ствердилися у третьому світі в наші дні. Одна з

найбільш значних праць належить американцю А. Ф. К. Органські, який не вважав фашизм ідеологічним продуктом дрібної буржуазії. Цей автор виокремлює 4 етапи економічного зростання сучасних суспільств; фашизм може з'явитися лише на другій стадії – на початку індустріалізації, початкового накопичення. Але європейський фашизм не був єдиною відповіддю на ці проблеми, їх вирішували і ліберально-буржуазний режим, і сталінізм...

Соціоекономічні пояснення фашистського феномену пропонують також соціологи марксистської формації, що сповідують ліворадикальні погляди. Йдеться про Г. Маркузе, М. Горкгаймера, Т. Адорно, Ю. Габермаса і взагалі про членів і прибічників Франкфуртської школи. Вони розглядають фашизм не як “нещасний випадок” з капіталізмом, а як “продукт історичної констеляції, що має глибоке коріння в еволюції нашого соціального порядку”. На монополістичній стадії сучасних економік виникає фундаментальна суперечність між інфраструктурами, котрі більше не є конкурентними, та ідеологією, що офіційно залишається ліберальною. У цій розбіжності криється загроза монополістичному капіталізмові. Щоб уникнути її, у міжвоєнний час і був використаний фашизм. Тепер тій таки меті слугує “одновимірне” суспільство. Маркузе та його учні розуміють під ним соціум, який заради абсолютної стабільності вилучає можливість будь-якої дискусії, орієнтується на політичну одноманітність, використовуючи для її підтримки засоби масової інформації та пропаганди. Інакше кажучи, для соціологів Франкфуртської школи фашизм і неокapіталізм – два аспекти однієї соціоекономічної реальності: сучасні розвинені суспільства чудово можуть підтримувати і підкріплювати свої структури, не вдаючись до такого надзвичайного засобу, яким була фашистська диктатура.

Говорячи про Франкфуртську школу, ми підходимо до ще однієї інтерпретації фашизму – психосоціальної. Виявивши розрив між монополістичними структурами і ліберальними надбудовами, Горкгаймер продемонстрував, що цей розрив веде

до розвитку ірраціональних тенденцій, які виявляються, наприклад, в антисемітизмі. Е. Фром зробив висновок про те, що в деструктурованому суспільстві ХХ ст. людина, позбавлена своїх традиційних групових зв'язків опинається в ізоляції і відчуженні. Звідси – відчуття немічності, якого індивід намагається позбутися за допомогою “механізму втечі”. Це авторитаризм, “деструктивність”, конформізм. Вони становлять опертя фашизму. Фром зовсім не заперечує його економічне і політичне підґрунтя. Але головне для нього – пояснити, чому фашизм зміг заволодіти душами мільйонів людей, не зустрівши опору. За Фромом, за певних соціально-економічних умов (інфляція, що збільшує владу монополій) особливо різко виявляються деякі риси характеру середніх класів, починаючи з садомазохістських тенденцій. Їх перехоплює та посилює націонал-соціалістична ідеологія, перетворюючи в експансіоністську силу. Порівнюючи фашизм та сталінський комунізм, Фром визнає одну їхню спільну фундаментальну рису: вони надають атомізованому індивідові прихисток та нову безпеку.

Друкується за: Милз П. Что такое фашизм? // Полис, 1995. – № 2. – С. 156–163.

Семінар 5.

ТЕМА: Націоналізм та його форми (2 год.)

1. Походження, визначення та риси націоналізму.
2. Теорії виникнення націоналізму.
3. Типологізація націоналізму.
4. Доктринальні різновиди націоналізму.

Основні поняття

Нація, націоналізм, патріотизм, національність, демократичний націоналізм, нацизм, шовінізм, національний екстремізм, фашизм, ісламський фундаменталізм, ліберальний націоналізм, інтегральний націоналізм, модернізаційна теорія націоналізму, марксистська теорія націоналізму, консервативна теорія націоналізму, психологічна теорія націоналізму, нацистсько-фашистська теорія націоналізму, типи націоналізму (традиційний, колективістський, етноцентричний, свідомий, несвідомий).

Завдання для самостійної роботи

- 1) Опрацювати монографію Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму”, виділивши основні ідеї та теорії походження націоналізму.
- 2) Використовуючи лекційний матеріал та рекомендовану літературу, засвоїти основні положення даної теми.
- 3) Складіть порівняльну таблицю ознак основних теорій виникнення націоналізму.

Теми доповідей і рефератів

1. Значення ідеології націоналізму у сучасному політичному процесі в Україні.
2. Мета націоналізму та амбівалентність його доктрин.

3. Ліберально-демократичний та право – радикальний націоналізм.

Запитання і завдання для перевірки знань

1. Розкрийте суть та еволюцію доктрини націоналізму.
2. Як зароджувалась дана ідеологія в різних країнах світу (Німеччині, Франції, Англії)?
3. Які ви знаєте підходи щодо визначення поняття “націоналізм”?
4. Які ознаки назвав американський історик Б. Шейфер, що засвідчують існування націоналізму?
5. Які періоди розвитку націоналізму виділила відома дослідниця даної ідеології Л. Грінфелд?
6. Назвіть основні складові політичної доктрини націоналізму за Е. Смітом.
7. Якою має бути економічна політика держави згідно з доктриною націоналізму?
8. Назвіть і обґрунтуйте основні теорії виникнення націоналізму.
9. Порівняйте модернізаційну та марксистську теорії націоналізму.
10. Охарактеризуйте марксистську та расистську теорії націоналізму: виділіть спільне та відмінне.
11. Які типи націоналізму виділив К. Гейз?
12. Обґрунтуйте типологію даної доктрини за Л. Грінфелд.
13. Розкрийте історичну типологію націоналізму Л. Снайдера.
14. Які типи націоналізму назвав Л. Віртс?
15. Порівняйте типологію націоналізму Е. Сміта та М. Гайдмана.
16. Які ви знаєте найбільш виразні доктринальні різновиди націоналізму?
17. Назвіть два різновиди право-радикального націоналізму.
18. Кого вважають засновником українського демократичного націоналізму?
19. Які форми націоналізму присутні в сучасній Україні, а які відсутні?

20. Порівняйте початковий етап розвитку націоналізму з його сучасними формами.

Рекомендована література

1. **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
2. **Бочковський О. І.** Вступ до націології. – Мюнхен: УТГІ, 1991-1992.
3. **Бочковський О.** Наука про націю та її життя.- Львів, 1999.
4. **Валіцький А.** Чи можливий ліберальний націоналізм? // Критика. – 1999. – Ч. 1 – 2.
5. **Винниченко В.** Відродження нації: У 3 т. – К., 1991. – Т. 1–3.
6. **Геллнер Э.** Нации и национализм. – М., 1991.
7. **Гумільов Л. Н.** География этноса в исторический период. – Л., 1990.
8. **Донцов Д.** Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1993. – 318с.
9. **Донцов Д.** Націоналізм. – Дрогобич, 1992. – 446с.
10. **Іванишин В.** Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992.
11. **Касьянов Г.В.** Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
12. **Кафарський В.** Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 335 с.
13. **Колодій А.** Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи // Українські варіанти. – 1997 – №2. – С. 46 – 61.
14. **Колодій А.** Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1997.
15. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – Київ: Основи, 1997.
16. **Кулик В.** Український націоналізм у незалежній Україні. – Київ: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999.

17. **Лісовий В.** Культура – ідеологія – політика. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997.
18. **Миллер А.И.** Национализм как теоретическая проблема // Полис. – 1995. – № 6. – С. 56.
19. **Міхновський М.** Самостійна Україна. – Київ; Львів, 1991. – 392с.
20. **Мнацаканян М.О.** Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
21. **Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко., В. Лісовий.** – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
22. **Ребет Л.** Теорія нації. – Львів, 1997. – 192 с.
23. **Сміт Ентоні Д.** Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англ. Р. Фещенко. – Київ: “К. І. С.”, 1994. – 170 с.
24. **Стефанеску Б.** Про “хороші” та “погані” націоналізми // Критика. – 1999. – Ч. 9.
25. **Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. Попова.** – К, 1998
26. **Шпорлюк Р.** Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – Київ, 1998. – С. 303 – 304.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Петер Альтер. Націоналізм: проблема визначення

Націоналізм є політичною силою, яка визначала особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму. Сучасний націоналізм виник наприкінці XVIII століття у Західній Європі та у Північній Америці. Потім він поширився на всю Європу та на весь світ. Поряд із соціалізмом він став однією з двох “найважливіших ідейних течій XIX століття” (Фрідріх Майнеке). У XX столітті націоналізм досяг незрівнянного успіху, стрибками нарощуючи свою роль в Європі напередодні та після

Першої світової війни, а потім в Азії та Африці переважно після Другої світової війни.

Розмаїття тих політичних явищ, які об'єднують під назвою “націоналізм”, вказує на багатозначність цього терміна, який сьогодні широко застосовують у політичному та науковому мовленні. Програму повстанського руху на Балканах у ХІХ столітті чи в Африці у ХХ столітті можна так само осмислювати з допомогою цього поняття, як і гноблення одного народу іншим. Націоналізм засвідчував та засвідчує, що він може бути складником як імперіалізму, так і антиімперіалізму. Він може бути поєднаним як з прагненнями до політичної, суспільної, економічної та культурної емансипації, так і з відповідними формами гноблення.

У ХІХ-ХХ століттях заклик націоналізму привів до того, що такі історично сформовані багатонаціональні великі держави як Османська імперія та Габсбурзька монархія розпалися на велику кількість малих держав. Під заклик націоналізму протягом останніх півтора століть з'явилися такі нові держави як Греція, Італія, Німеччина, Чехословаччина й Польща. У ХІХ столітті націоналістичні спонуки підштовхнули європейські держави до колоніальної експансії – до створення заморських імперій в Азії, Африці та інших частинах землі. У міжвоєнний період та під час Другої світової війни націоналізм став синонімом нетерпимості, нелюдності й насильства. Під гаслом націоналізму вели війни та чинили страхотливі злочини. З одного боку, до націоналізму зверталися, щоб виправдати як насильне вигнання людей із їхніх постійних місць проживання, так і завоювання нових територій. З другого ж боку, з ним пов'язували сподівання на встановлення вільного й справедливого суспільного ладу. Часто націоналізм означав для народів і особистостей звільнення від політичної та суспільної дискримінації. Але не менш часто він означав для них також замах на їхню свободу або її обмеження, нерідко ж навіть загрозу для їхнього фізичного виживання. Політика геноциду, що її здійснювали націонал-соціалісти, є щодо цього найжахливіший приклад.

Отож націоналізм, що його настільки різні течії можуть так легко використовувати як своє гасло та виправдання, очевидно, приховує у собі крайні протилежності й суперечності. Він може означати як звільнення, так і гноблення; він, очевидно, може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози. Націоналізм може набувати настільки різних форм та “національних” різновидів, що можна засумніватися, чи справді в кожному з цих випадків ми маємо справу з тим самим явищем. Мабуть, тільки врахування конкретних історичних обставин дає можливість зрозуміти, що позначає чи має позначати в тому чи тому випадку цей термін. Але поки що сказане вище уможлиблює тільки один висновок: націоналізм не існує як щось єдине, існують тільки різноманітні форми його проявів. Ось чому було б, мабуть, правильніше говорити про націоналізми, а не застосовувати слово “націоналізм” в однині. І все ж залишається відкритим питання, чи не вказують різноманітні націоналізми на наявність у них деяких спільних формальних та змістовних структур – структур, які можна виявити шляхом порівняльного історичного дослідження...

Слово “націоналізм”, що його вперше застосував Йоган Готфрід Гердер у 1774 році в одному зі своїх творів, набуло поширення у повсякденній мові тільки від середини ХІХ століття. Але до наших днів тривають суперечки навколо того, що таке націоналізм. Протягом десятиліть дослідники так і не прийшли до загальноприйнятого визначення націоналізму, це стосується також поняття нації та національності. Кількість наявних сьогодні визначень націоналізму відповідає кількості тих різновидів його проявів, що їх містить історично-політична дійсність, починаючи від ХVІІІ століття ...

Саме тому політолог Карл В. Дойч, праці якого, починаючи від 50-х років, стали важливим внеском у дослідження націоналізму, визначає націоналізм як “духовну структуру”, у відповідності з якою в суспільній комунікації віддають перевагу “національним” повідомленням, спогадам та уявленням, які водночас стають найважливішими також у

прийнятті політичних рішень. За Дойчем, націоналіст приділяє найбільшу увагу передусім тим повідомленням, які містять у собі своєрідну національну символіку або які можна осмислювати на основі національних мовних та культурних кодів. Це визначення націоналізму – в якому найбільший наголос зроблено на інтенсивній суспільній комунікації як найважливішій передумові будь-якого почуття національної ідентичності – все ж не є цілком задовільним: воно бере до уваги тільки частковий, хоча й важливий аспект націоналізму.

Задовільне визначення націоналізму з необхідністю повинно охоплювати всі найтипівіші прояви націоналізму XIX-XX століття – в тім числі націоналізм як бездержавних, так і державних народів. Соціолог та історик Ойген Лемберг у рамках своєї “соціологічної теорії націоналізму” найближче підійшов до задоволення цієї вимоги. Він характеризує націоналізм як “систему уявлень, цінностей та норм – образ світу й суспільства – яка забезпечує великій суспільній групі усвідомлення своєї цілості і приписує цій цілості особливу цінність: інакше кажучи, вона об’єднує велику суспільну групу та виокремлює її з її оточення”. У зв’язку з цим в ролі консолідуючої серцевини, завдяки якій певна велика суспільна група набуває почуття цілості, Лемберг називає “однаковість мови, походження, характеру, культури або підпорядкованість спільній державній владі”.

Визначення націоналізму, запропоноване Лембергом, як ідеології, здатної об’єднувати великі суспільні групи, було далі доповнене Теодором Шідером, який додав, що націоналізм є особливою об’єднувальною ідеологією: ця ідеологія “завжди має на увазі націю, а не суспільну групу, зорієнтовану тільки релігійно або соціально”. У даному разі ми маємо справу з широким розумінням націоналізму. Новочасний націоналізм – яким він постає перед нами від часу Американської та Французької революцій – починають розуміти і як ідеологію і як політичний рух, у яких нація та суверенна національна держава набувають характеру центральних внутрішніх цінностей і які здатні політично змобілізувати народ

або велику групу населення. Націоналізм, отже, значною мірою втілює в собі динамічний принцип, що стає основою надій, почуттів і дій. Він є засобом об'єднання та активізації людей для досягнення спільної мети...

Друкується за: Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко., В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 211–215.

Ентоні Д. Сміт. Націоналізм

Якщо між науковцями і є згода, то тільки в тому, що термін “націоналізм” цілком новий. Найперше його вжив у розумінні певного соціального й політичного поняття німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер та французький церковник-контрреволюціонер абат Огюстен де Барюель наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. слово траплялося зрідка; в англійській мові його вперше вжили 1836 р. у теологічному розумінні в доктрині про богообрані нації. Відтоді термін ототожнювали з національним себелюбством, але зазвичай перевагу надавали іншим термінам, таким як “національність” і “національна належність”, зі значеннями палкого національного прагнення чи національної самобутності.

Справді, термін “націоналізм” набув тієї низки значень, з якими його нині пов'язують, тільки впродовж минулого століття. Найосновніші з них:

- (1) процес утворення й становлення націй;
- (2) почуття й свідомість належності до нації;
- (3) мова й символіка нації;
- (4) соціальний і політичний рух від імені нації;
- (5) доктрина і/або ідеологія нації, загальна й конкретна.

... Ідеологію націоналізму означали по-різному, але більшість означень збігалися й мали спільні характерні риси. Головна тема, звичайно ж, усебічне вивчення нації. Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і

прагне сприяти її розквіту. Але це доволі невиразно. Слід рухатися далі й виокремити ті головні завдання, ставлячи які, націоналізм прагне сприяти національному розквіту. Усього таких завдань три: національна автономія, національне об'єднання й національна ідентичність; на думку націоналістів, нація не спроможна вижити без достатнього прояву всіх трьох завдань. А це, своєю чергою, наводить на таке робоче означення націоналізму: “ідеологічний рух за здобуття й збереження автономії, єдності та ідентичності населення, представники якого вважають, що вони становлять реальну або потенційну “націю””.

...Націоналізм як ідеологія – або, куди краще, система вірувань – концептуально глибша, ніж це уявляють собі критики, навіть якщо й не відповідає іншим “панівним” політичним ідеологіям за філософською послідовністю. Також націоналізм можна вважати не тільки системою вірувань, а й формою культури та різновидом релігії; саме це й робить його цілком відмінним від інших “панівних” політичних ідеологій, а тому значною мірою й несприйнятливим до ідеологічної критики інтересів і доктрин націоналізму.

...Три основні ідеали виникли з центральної доктрини, вони ж і надихають ідеологічний рух націоналізму. Отже, основні ідеали – це *національна автономія, національна єдність і національна ідентичність*. Так чи інакше, конкретніші завдання націоналізму, як наприклад, ідеологічний рух, – різновиди цих трьох ідеалів, ось чому вони виступають у запропонованому мною раніше робочому означенні націоналізму: ідеологічний рух, який прагне здобути й зберегти автономію, єдність та ідентичність населення, представники якого вважають, що становлять реальну або потенційну “націю”. Розгляньмо ці три ідеали націоналізму детальніше.

Центральна доктрина стверджує, що кожній нації необхідне повне самовираження й автономія. *Націоналістичний ідеал автономії* має безліч аспектів. У загальному розумінні автономія означає, до чого схиляє й етимологія, саморегулювання, наявність своїх власних внутрішніх законів і ритмів, а

також зважання тільки на свій особистий внутрішній голос, позбавлений бодай якогось зовнішнього тиску. Це призводить до розвиненої німецькими інтелектуалами-романтиками на початку XIX ст. ідеї самовизначення та відшукування автономного колективного “Я”, щоб втілити в життя свою колективну волю й індивідуальність і самим відповідати за власні колективні завдання та діяльність. Але автономія може означати ще й політичну свободу та колективне самоврядування “населення”, тобто стати наслідком національного самовизначення колективної волі та боротьби за національне самоврядування. Таке національне самоврядування буває або повне, на зразок суверенної територіальної держави, або часткове, на кшталт місцевого чи федерального самоврядування. Мало того, Макс Вебер доводив, що нації зазвичай потребують своїх власних держав: “Нація – це спільність чуттів, які б адекватно проявлялися у власній державі; отже, нація – це спільнота, яка зазвичай тяжіє до утворення своєї власної держави”.

Проте багато націоналістичних рухів мусило задовольнитися малим, а деякі, як от каталонський рух в Іспанії, здається, не прагнуть нічого понад часткову автономію. Часткова автономія сама визначає види та ступені власної автономії, зокрема релігійного та культурного самоврядування, юридичної автономії, економічної автаркії та державної “автономії”, тобто внутрішнього самоврядування в межах держави, яка відповідає за питання зовнішньої політики та безпеки. З цього випливає, що національну автономію слід відрізнити від державного суверенітету, з яким автономію нерідко плутають, особливо за нинішніх дискусій стосовно втрати національного суверенітету державами Європейської федерації; і те, що автономні держави можуть суміщатися з деякими різновидами федерації”.

Автономію нерідко пов’язують з ідеєю *колективної єдності*. Уперше таку ідею було чітко визначено в якобінських ідеалах. Це привело до ліквідації звичаїв та кордонів, а ще регіональних інституцій і культур за часів Французької

революції. Створюючи централізовану економічну й політичну територію, а також єдину національну культуру, патріоти сподівалися надихнути все населення Франції палким бажанням відродити французьку республіканську націю. Але територіальне об'єднання було спрямоване не тільки проти внутрішніх незгод, а й проти зовнішніх ворогів, поза “природними кордонами” Франції. Інші, пізніші європейські нації, як от Італія, Греція та Німеччина, також зосередилися на питанні кордонів і етнічного походження. Але їхній націоналістичний рушій єдності сприяв іредентистським рухам “визволення” етнічної родини й заселюваних нею “історичних” земель, якщо, звичайно, родина була відокремлена від національної батьківщини династичними або феодальними революціями. Повернення етнічної родини до лона нації відбувалося часом мирним шляхом, а якщо було необхідно, то й силою.

Територіальна єдність була тільки першим кроком до якнайважливішого виду соціального й культурного об'єднання представників нації. Таку єдність не слід плутати з однорідністю. Всупереч дослідженням сучасних науковців, націоналістичний ідеал єдності домагається не якоїсь “об'єктивної” культурної однорідності, а соціального й культурного об'єднання родин, а також особистих прагнень та почувань. Націоналіст не вимагає, щоб окремі представники були схожі, а лише відчували повну солідарність, а тому й діяли в злагоді за розв'язання національно важливих питань. Отже, тоді як декілька, переважно німецьких філософів та істориків-романтиків, як от Фіхте й Мюллер, прагнуло поглинення особистої волі спільнотою національної держави, більшість націоналістів намагалося об'єднати особисті прагнення через почуття любові й братерства, і тільки у крайньому разі підпорядкувати їх національній волі.

Третій ідеал *національної ідентичності*, мабуть, найважчий для розуміння. Загалом, поняття ідентичності виражає незмінність цілі впродовж якогось часу, сталість конкретної структури протягом обмеженого періоду; до того ж поняття

має стосунок і до культурних ідентичностей. Адже ідеал національної ідентичності вирізняється своїм зацікавленням колективним характером і його культурно-історичним підґрунтям. Руссо мав на увазі основну ознаку національної ідентичності, коли писав: “Перше правило, якого треба дотримуватись, – це правило національного характеру: кожний народ має або повинен мати характер; якщо ж в нього його нема, слід починати з того, щоб дати йому характер”. Він і далі давав поради корсиканцям та полякам, як розвивати свої національні звичаї та спосіб життя, тим самим зберігаючи колективний характер нації. Інша ознака національної ідентичності проявилася у “культурному популізмі” Гердера. “Кожна нація, – твердив він, – має й мусить триматися свого власного національного “генія” – поняття, яке вже популяризували Лорд Шефтсбері, Віко й Монтеск’є. Отже, Гердер закликав своїх співвітчизників повернутися до рідних культурних традицій та літературного генія: “Дайте нам іти своєю дорогою... нехай усі люди добре або зле відгукуються про наш народ, нашу літературу, нашу мову: вони наші, це ми самі і нехай цього буде досить”. Тобто кожна нація постає як окрема історична культура, винятковий спосіб мислення, діяльність і спілкування спільні для всіх її членів (принаймні потенційних), а для нечленів нації все це не може бути спільним. З цього випливає, що там, де таку окрему культуру було “втрачено”, “забуто” чи “приховано”, її необхідно знайти, пригадати й прояснити. Завдання націоналістів полягає втому, щоб наново відкрити унікальний культурний геній нації й відновити свою автентичну культурну ідентичність; ось що сказав видатний африканський письменник-педагог Едвард Блайден про африканців:

“Обов’язок кожного, незалежно від раси, боротися за свою індивідуальність – оберігати й розвивати її. Тому шануйте й любіть свою расу. Будьте самими собою, як розсудив Господь, інакше б він не створив нас такими. Нам не під силу вдосконалити Його задум. Якщо ви не самобутні, якщо не визнаєте своєї індивідуальності, вам нічого залишити по собі

в світі. Від вас ніякого втіхи, жодної користі, нічого, що б принадило й причарувало людей, бо приховуючи свою індивідуальність, ви втрачаєте притаманний вам характер”

Таке наголошування на національній індивідуальності дає змогу пояснити, чому націоналізм так часто супроводжувався й живився працями тих культурних діячів, які зосередились на простежуванні “коріння” та “характеру” нації, спираючись на такі галузі знань, як історія, археологія, антропологія, соціологія, лінгвістика й фольклор. Ці академічні дисципліни надають необхідні знаряддя й концептуальну структуру, щоб з’ясувати “хто ми такі”, “звідки ми походимо”, “як ми розвивалися” і, можливо, “куди ми прямуємо”; художники й письменники-романтики, журналісти й педагоги, такі як Блайден, допомагають передавати й поширювати образи та типи національної ідентичності.

Звичайно, у разі конкретного націоналізму й за певної історичної миті один із цих трьох ідеалів матиме більшу вагу. Де реальна або потенційна нація втрачає статус автономії, або відчуває, що може роз’єднатися, чи зазнає невдачі, проєктуючи чіткий ідентичний обрис, саме там націоналісти намагатимуться виправити ситуацію усілякими заходами, щоб здобути або відновити національну автономію, єдність та ідентичність. Але, певна річ, можна натрапити й на такі ідеологічні рухи націоналізму, що прагнуть досягти найповнішого вираження всіх трьох національних ідеалів.

Друкується за: Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р. Фещенко. – Київ: “К. І. С.”, 1994. – 170 с.

Семінар 6.

ТЕМА: Релігійні доктрини (2 год.)

1. Особливості політичних вчень раннього християнства.
2. Основні напрями християнства та їх характеристика (православ'я, католицизм, протестантизм).
3. Концепція християнської теократичної держави Фоми Аквінського.
4. Політична доктрина католицизму.
5. Проблема влади в різних напрямках ісламу.

Основні поняття

Ідеологія християнської церкви, християнські цінності, ідеологія католицизму, ідеологія православ'я, протестантизм, монотеїзм, атеїзм, гріховність, церква, Біблія, Коран, Катехісис, Талмуд, енцикліки, цезаропапізм, ієрархізовані суспільства, “Новий Завіт”, томізм, папство, іслам, релігійний фундаменталізм, буддизм, нігілізм, теологія.

Завдання для самостійної роботи

- 1) Законспектувати працю Т. Аквінського “Про панування владик”, і виділити головні положення.
- 2) Ознайомитись із життям і духовною діяльністю папи Іоана Павла II та його енцикліками.
- 3) Скласти порівняльну таблицю ідеологій християнства та католицизму.

Теми доповідей і рефератів

1. Співвідношення духовної і світської влади у політичних вченнях західного християнства.
2. Томізм як доктрина католицької церкви.
3. Релігійно – політичні погляди Папи Іоанна Павла II.

4. Ісламський світ у контексті цивілізаційної методології.

Запитання і завдання для перевірки знань

1. Коли і де було вперше записано елементи християнської доктрини?

2. Які три постулати складають основу ідеології християнської церкви?

3. Яке значення для становлення християнської доктрини мало вчення Аврелія Августина?

4. Проаналізуйте відому працю А. Августина “Про град Божий” і виділіть його погляди щодо держави та еволюції людства.

5. Охарактеризуйте основні напрями християнства.

6. Якими були погляди Фоми Аквінського на церкву і державу та відносини між ними?

7. На чие вчення протягом усього Середньовіччя спиралася ідеологія католицизму? Чому?

8. Як еволюціонувала католицька ідеологія в середині XX століття?

9. Яким було ставлення церкви до поширення атеїзму?

10. Як співвідносилась ідеологія католицизму з соціалізмом і марксизмом?

11. Обґрунтуйте погляди папи Іоана Павла II на працю як основну форму існування людини на Землі.

12. Розкрийте політичні ідеї раннього ісламу.

13. У якому вигляді функціонують в сучасних суспільствах релігійні доктрини?

Рекомендована література

1. **Августин Аврелій.** Исповедь. – М., 1992.

2. **Аврелій Марк.** Наедине с собой. Размышления // Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М., 1995.

3. Біблія / будь-яке видання/.

4. **Богомолів О.** Політичний іслам // Політика і час. – 2003. – №12. – С. 52–60.

5. **Бондаренко В.** Вселенське православ'я // Політика і час. – 1993. – № 10 – 11.
6. **Варнавський Д.** Політизація релігії // Презид. вісник. – 2001. – 26 жовт. – С. 9.
7. **Гайнутдин Р.** Ислам против терроризма // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 7. – С. 2 – 9.
8. **Ганс Маєр.** Августин // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера: Пер. з нім. – Київ: Тандем, 2002. – С. 73 – 85.
9. **Енгельс Ф.** Про первісне християнство. – К., 1988.
10. Ислам: Словарь атеиста. – М., 1988.
11. **Каутський К.** Происхождение християнства. – М., 1989.
12. Католицизм: Словарь атеиста. – М., 1991.
13. **Климов В.** Ислам в політичному аспекті // Політика і час. – 1994. – № 8. – С. 58 – 66.
14. **Ковальський Я. В.** Папы и папство. – М., 1991.
15. Коран /будь-яке видання/.
16. **Краус В.** Нігілізм сьогодні або терплячість світової історії. – Київ: Основи, 1994.
17. **Лев XIII Папа.** Рерум новарум // 100 лет социального христианского учения. – М., 1991.
18. **Лінч Джозеф.** Середньовічна церква. – К., 1994.
19. Протестантизм: Словарь атеиста. – М., 1990.
20. Політика і релігія // Політологія: історія і методологія. – К., 2000. – С. 439 – 468.
21. **Поснов М. Э.** История Христианской Церкви (от разделения Церквей – 1054 г.) – Брюссель; Киев, 1991.
22. **Рассел Бертан.** История западной философии. – М., 1993. – Т.1. – 403 с.
23. **Ренан Эрнест.** Жизнь Иисуса.– М., 1990.
24. **Трач Р.** Нігілізм як виклик // Сучасність. – 2004. – № 7 – 8. – С. 133–149.
25. **Ульрих Мац.** Тома Аквінський // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера: Пер. з нім. – Київ: Тандем, 2002. – С. 86–102.

26. **Хома І.** Нарис історії Вселенської церкви. – Львів: Стрім, 1995.
27. **Яроцький П.** Сучасний католицизм // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 68–74.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Петро Яроцький. Сучасний католицизм

Християнство ніколи не являло собою єдиної течії. Поширюючись у першому столітті по численних провінціях Римської імперії, воно пристосовувалося до місцевих традицій і соціальних відносин, які там склалися. Внаслідок децентралізації Римської держави виникли чотири автокефальні (самостійні) церкви: Константинопольська, Олександрійська, Єрусалимська, Антіохійська. Незабаром від Антіохійської церкви відокремилась Кіпрська, а потім Грузинська православна церква.

Але цим не обмежився поділ християнських церков. Деякі з них відмовилися визнавати постанови Вселенських соборів і затверджену ними догматику...

Великим розколом християнства стала поява двох основних його напрямів – православ'я і католицизму. Цей розкол визрівав протягом кількох століть і був пов'язаний з особливостями розвитку феодальних відносин у східних і західних частинах Римської Імперії та конкурентної боротьби між ними. Це і визначало політику східної та західної церков. Особливо загострилися суперечності в період занепаду Візантії. Коли над нею нависла загроза нашествия персів, римський папа Лев IX пред'явив їй територіальні претензії. Після відмови Візантії визнати їх папа піддав анафемі візантійського патріарха Михайла Керуларія. У свою чергу, церковний собор Візантії звинуватив папу в ересі.

У 1054 році між східною і західною християнськими церквами відбувся остаточний розрив. Східна церква стала називатися греко-католицькою (або кафоличною, тобто

всесвітньою, вселенською), православною, вважаючи себе вірною принципам ортодоксального християнства, західна – римо-католицькою, що означало: римська всесвітня церква.

Католицизм сформувався у феодальній Європі. А нині він є найчисленнішим напрямом у християнстві. Регіони найбільшого поширення католицизму – Італія, Іспанія, Португалія, Франція, Німеччина, Польща, Литва, Ірландія, Австрія, Бельгія, країни Латинської Америки, США. Католицька церква зберігає переважаючий вплив у Чехії, Словаччині, Угорщині, Хорватії, Латвії. Після другої світової війни, особливо під час понтифікату папи Іоанна Павла II, католицизм став поширюватися в африканських країнах, здобувати дедалі більше послідовників в Азії.

Католицька церква вистояла в непростих умовах її існування в минулі десятиліття в Китаї, В'єтнамі, зберігши вірність Апостольському Престолу в Римі.

... Зростає кількість католицьких громад в Україні після проголошення нею своєї самостійності і незалежності. Католицька церква тут зміцнюється організаційно, набуває стрункого інституалізаційного кшталту, чому великою мірою сприяло встановлення дипломатичних відносин між Україною і Апостольським Престолом.

Своєрідний ренесанс католицизму спостерігається в Білорусі, Росії, Казахстані, інших колишніх республіках Радянського Союзу.

Загальна кількість католиків у всьому світі нині сягає 1 мільярда...

Віровчення католицької церкви ґрунтується на Святому Письмі, тобто Біблії, і святому переказі отців церкви. Католицька церква вважає канонічними (богонатхненними) всі книги, які увійшли в латинський переклад Біблії (Вульгата), а церковні перекази – джерелом віровчення, рівноцінним Святому Письму. При цьому право тлумачити Біблію в католицькій церкві визнається тільки за ієрархією, на чолі якої стоїть Римський папа. До джерел віровчення католицизму входять постанови соборів католицької церкви, а також

настанови, вказівки, повчання пап, яких вважають “намісниками Христа на землі”.

Одним із найважливіших віронавчальних документів є “Сповідання католицької віри”, прийняте на Тридентському соборі (1545–1563 рр.). Воно закріпило догматику католицизму і протиставило її протестантському віровченню, що поширювалося тоді в Європі і поклало початок Контрреформації. Визнаючи Нікео-Константинопольський символ віри та постанови перших семи Вселенських соборів, католицька церква ввела ряд нових догматів. З VI ст. у “Символ віри” вона внесла додаток про сходження Святого духа не тільки від Бога-Отця, але й від Бога-Сина. Остаточо затверджений на початку XI ст., цей догмат по суті став формальною причиною розколу християнської церкви в 1054 році.

... Виповнилося більш як сторіччя від започаткування соціальної доктрини католицизму як специфічного соціального вчення церкви. Початок формуванню соціальної доктрини був покладений першою соціальною енциклікою (грец. – “спільний”, “круговий”; окружне послання папи римського до всіх католиків, присвячене найбільш важливим суспільно-політичним, релігійним, моральним проблемам, яке, за канонами католицької церкви, не підлягає обговоренню і обов’язкове до виконання; енцикліки пишуться латинською мовою і називаються за першими двома словами тексту) папи Лева XIII “Нові речі” (1892 р.).

Перелічивши помилки, які призвели до зубожіння пролетаріату, і виключивши соціалізм як засіб вирішення робітничого питання, енцикліка уточнює і актуалізує католицьку доктрину про працю, право на власність, про принцип солідарного співробітництва – основний принцип соціальних перетворень, протиставлений класовій боротьбі, про право слабших, гідність бідних і обов’язки багатих, про вдосконалення соціальної справедливості шляхом милосердя, про право на створення професійних спілок. Змістовно-проблемний каркас цієї енцикліки – місце і роль церкви, держави, профспілок у робітничому питанні.

Сто років тому церква проголосила, що праця насамперед є “категорією особистою”, а вже потім “соціальною”, тому людина праці має “гідність, яку нікому не дано порушувати”. Водночас було сформульовано другий принцип соціального вчення церкви – недоторканність права на приватну власність. Віронавчальна влада церкви стверджувала, що приватна власність не має “абсолютної цінності” і для її юридичного та морального виправдання необхідні додаткові принципи, одним з яких є “всезагальне призначення плодів землі”.

Праця і земля – ця проблема була визначальною в “Нових речах”. Лев XIII передбачав негативні наслідки (у всіх аспектах – політичному, соціальному й економічному) соціалізму, що перебував тоді на стадії однієї із соціальних філософій і більш-менш оформленого політичного руху. Хоча далеко попереду була практика тоталітарної держави – володаря всіх матеріальних і людських ресурсів, в енцикліці точно окреслено “небезпеку, яку становило для мас те спокусливе, просте, радикальне вирішення робітничого питання”.

Лев XIII вважав, що знищення приватної власності буде “найбільшим злом”, що це “не подолає несправедливий розподіл багатств і злиденність пролетарів”. Він застеріг, що подібна теорія, якщо вона буде втілена в життя, не тільки не зможе виправити злиденний стан робітничого класу і всіх неїмущих, але призведе до того, що “самі робітники постраждають від неї”, бо, дотримуючись її, “довелось би пограбувати законних власників, ввести державу в невластиву їй сферу і припуститися цілковитого розладу суспільного життя”.

Впродовж останнього століття соціальна доктрина католицької церкви розвивалася, уточнювалася, доповнювалася в цілому ряді папських енциклік. Назвемо деякі з них: “Рік сороковий” (1931 р.), “Матір і наставниця” (1961 р.), “Мир на землі” (1963 р.), “Прогрес народів” (1967 р.), “Наступають вісімдесяті” (1971 р.), “Займаючись працею” (1981 р.), “Турбота про соціальну дійсність” (1987 р.).

“Століття” – так папа Іоанн Павло II назвав свою енцикліку від 1 травня 1991 року – “послання братам по єпископству, духовенству, ченцям, віруючим католицької церкви і всім людям доброї волі з нагоди століття першої енцикліки, яка започаткувала соціальне вчення католицизму. Цю енцикліку – “Століття” – можна назвати сучасним ідеологічним маніфестом Святого Престолу, своєрідним папським реквіємом по марксизму, комунізму, соціалізму. У ній Іоанн Павло II переважно аналізував події 1989–1990 років, пов’язані із зміною політичної ситуації в країнах Центральної і Східної Європи.

Аналіз стану в повоєнній Європі, характеристика визначальних світових процесів та явищ (тоталітаризму, мілітаризму, класової, громадянської та ідеологічної боротьби, режимів марксистської ідеології, ринкової економіки, споживацького суспільства, соціального захисту людини, духовності, культури, релігії) передує в енцикліці ключовій її главі, названій лапідарно і промовисто: “Рік 1989”. Кульмінацією цього року, вважав Іоанн Павло II, стали події, що “відкрили шлях до політичних устроїв, які залишають більше місця для участі і справедливості”. Церкві відводиться “значна і навіть вирішальна роль у розвитку цих подій через активний захист демократичних свобод і утвердження прав людини”...

Вирішальним чинником “падіння пригнічуючих режимів” Іоанн Павло II вважає “порушення прав праці”. Папа наголошує на тому, що “визначально криза системи, що вважала себе виразником управління і навіть диктатури робітничого класу, започаткувалася грандіозним рухом робітничої солідарності в Польщі. Маса робітників самі позбавили законності ідеологію, яка твердила, що виступає від їхнього імені. Вони (робітники в Польщі) визнали, відкрили і прийняли, внаслідок важкого пережитого ними досвіду праці й пригнічення, принципи соціального вчення церкви”.

Дуже важливим фактором, підкреслює папа, стало повалення режимів, які “намагалися розв’язати існуючі суперечності силою”, отже, “ненасильництво взяло гору” нена-

сильницьким шляхом. Це – визначний взірець боротьби за справедливість в інших місцях і за інших обставин. Папа наголошує на тому, що “боротьба, яка спричинила до змін у 1989 – 1990 роках, народилася з молитви і була б немислима без безмежної віри в Бога, а сили, які виступили проти марксизму й соціалізму, виявили євангельське ставлення до ворога”.

Зміни, що сталися в Східній і Центральній Європі, безумовно, мають загальносвітове, або, за енциклікою “Століття”, “вселенське значення”. Їх наслідки, вважав папа, – це “особливі випадки надання бажанню людини діяти у співпраці з милосердним промислом Божим”. Така співпраця, підкреслюється в енцикліці, “привела до зближення церкви з робітничим рухом”. Останній “позбувся гегемонії марксизму, скидає ідеологічні шори й перетворюється на широкий рух на захист людської особистості й утвердження її прав”. Отже, церква пропонує робітничому рухові не лише своє соціальне вчення і взагалі вчення про людину, а й свою співучасть, внесок у боротьбу з маргіналізацією і стражданням, пригніченням і злиденністю. Водночас Святий Престол вважає, що криза марксизму ще не звільнила цю частину світу від несправедливості і гніту.

Іоанна Павла II турбує, який моральний наслідок матиме для народів Європи, особливо колишніх соціалістичних країн, крах марксизму. “Багато несправедливості заподіяно на особистому, соціальному, регіональному й національному рівнях у роки панування комунізму; нагромадилося багато ненависті й злоби. Після падіння диктатури вони можуть проявитися з усією силою, викликати серйозні конфлікти і скорботу”.

Щоб цього не сталося, пропонуються заходи не лише морального, а її економічного і політичного плану. Йдеться про створення спеціальних міжнародних структур, необхідних для європейських народів, пов’язаних узами спільної культури й тисячолітньої історії. Папа вважає: належить зробити

значні зусилля для моральної та економічної перебудови країн, які відмовилися від комунізму.

Констатуючи, що протягом тривалого часу в цих країнах розладнувалися елементарні економічні відносини й нехтувалися такі визначальні якості людини праці, як чесність, старанність у роботі, папа занепокоєний тим, що “виснажені тривалими нестатками народи вимагають від своїх правителів відчутних і негайних результатів для свого добробуту, швидкого і невідкладного задоволення своїх законних сподівань”. Авансуючи свою підтримку новим політичним силам, що прийшли до влади в колишніх соціалістичних країнах, він застерігає: “Необхідна матеріальна і моральна терпляча перебудова”.

Іоанн Павло II виступає за те, щоб “олюднити економіку”. Цей процес він розглядає в контексті християнського вчення про особистість та осучасненого розуміння цінності й гідності людини праці. Папа висунув формулу “олюднення” економіки, квінтесенція якої випливає із такого судження: “Якщо раніше вирішальним фактором виробництва була земля, а потім – капітал як сукупність механізмів та інструментів виробництва, то сьогодні вирішальним фактором стає дедалі більше і більше сама людина, тобто її здібності до пізнання, які виявляються в науковому знанні, її готовність до солідарної організації та її здатність зрозуміти й задовольнити потреби інших”. Разом з землею як ресурсом сама людина є головним ресурсом для людини, резюмує папа.

Глава католицької церкви не обминає і проблем знедолених, до яких він відносить не просто позбавлених кусня хліба, а тих, хто опинився на периферії суспільства, без засобів самореалізації, можливостей ефективної і гідної людини системи виробництва. Звідси робиться такий висновок: “Людські вади капіталізму далеко не щезли, а їх наслідки такі, що матеріальні цінності мають вплив на людей; більше того, до бідності в матеріальній сфері додається бідність у сфері знань і досвіду, яка заважає виходу людей зі стану принизливого підкорення”.

Абстрагуючись від реалій сучасного світу, Іоанн Павло II категорично заявляє: “Капітал не абсолютний”. Він пояснює свій імператив: “Можна цілком слушно твердити про боротьбу проти економічної системи, відомої як метод забезпечення абсолютного примату капіталу, приватної власності на засоби виробництва і на землю, системи, яка нехтує вільною працею, людською гідністю”. Такому економічному ладові, де “капітал абсолютний”, автор енцикліки протиставляє суспільство вільної праці, підприємництва і співучасті. Ця модель не протистоїть ринку, але вимагає, щоб він був належним чином контрольований соціальними силами і державою, щоб гарантувати задоволення головних потреб усього суспільства.

Аналіз сучасного соціального вчення церкви свідчить, що воно дедалі більше втрачає суто теологічний характер і набуває загальнолюдських цінностей, акумулюючи водночас політичну позицію, притаманну Святому Престолу й особисто Іоанну Павлу II. Ця галузь богослов'я нині дедалі частіше оперує економічними поняттями, соціальними оцінками, практичними висновками і пропозиціями. У вченні католицизму домінує здоровий глузд Іоанна Павла II, який часто виступає не стільки як головний теолог, наставник церкви, а передусім як досвідчений політик, ґрунтовний аналітик і передбачливий футуролог.

У енцикліці “Століття” сформульовано актуальні для сучасного світу застереження:

– по-перше, папу турбує, що колишні види і форми тоталітаризму й авторитаризму скасовані не остаточно і небезпека їх відновлення ще не минула; він вимагає нових зусиль для співпраці й солідарності народів;

– по-друге, надмірна пропаганда утилітарних цінностей в розвинутих країнах може призвести до втрати істинних ціннісних орієнтацій в житті людини;

– по-третє, в деяких країнах з'являються різновиди релігійного фундаменталізму, що завуальовано або навіть відкрито відмовляють у природних правах представникам конфесійних меншин;

– по-четверте, після занепаду комуністичної системи в країнах Східної Європи є “ризик поширення радикальної ідеології капіталістичного типу”, яка не братиме до уваги правові, етичні, релігійні засади ринкової економіки, не зважатиме на прояви матеріального і морального вбозтва; розуміючи, що не справиться з цими проблемами, вона піде на “вільний розвиток сил ринку”. Отже, вільному розвитку сил ринку потрібні противаги, які б компенсували й пом’якшували соціальні та моральні втрати;

– по-п’яте, Іоанн Павло II виступає за те, щоб у світлі “нових речей” сьогодення переосмислити співвідношення між індивідуальною (або приватною) власністю і всезагальним призначенням благ. Власність на засоби виробництва справедлива і законна тоді, коли вона стимулює розвиток плідної праці й сприяє всезагальному благу.

Роздуми, сентенції та повчання Іоанна Павла II щодо ринкової економіки, ролі держави в цій сфері мають конкретну адресу – колишні соціалістичні країни. Папа намагається заохотити їх до ринку й водночас застерегти від ілюзій і радикальних поглядів, вказати на підводні рифи. Ринкова економіка, за енциклікою, неможлива без гарантії індивідуальних свобод і власності. Тому держава зобов’язана “наглядати й спрямовувати” процес здійснення прав людини в економічній сфері.

Підсумовуючи аналіз проблем ринку, Іоанн Павло II акцентує увагу на тому, щоб у переплетінні складних і бурхливих ринкових відносин жила і розвивалась особистість. Вона, констатується в енцикліці, сьогодні часто придушена двома полюсами: державою та ринком. Вона часом існує як начебто лише виробник і споживач товарів або ж керована державою, яка забуває, що існування людини не може мати за мету ні державу, ні ринок. Людина сама по собі є унікальною цінністю, якій повинні служити і ринок, і держава. Саме тому глава католицької церкви гаряче закликав до “створення соціальної економіки, зорієнтованої на загальне благо”,

обстоює необхідність “колективної відповідальності” за стимулювання розвитку.

“Людина є шлях церкви” – саме так названо останню главу енцикліки “Століття”. Іоанн Павло II вважає: гуманітарні науки, зокрема філософія, допомагають зрозуміти, що “людина знаходиться в самому центрі суспільства”, вони дають їй можливість краще пізнати себе як суспільну істоту. Але, на його думку, “лише віра розкриває людині її істинну ідентичність”. Оскільки людина є відправною точкою соціального вчення церкви, то остання простягає руку допомоги кожному на шляху до спасіння. Соціальне вчення церкви, використовуючи досвід науки, зокрема філософії, веде людину “до спасіння”.

100-річний ювілей соціального вчення католицизму має бути використаний, як зазначається в енцикліці “Століття”, для того, щоб його “старанно вивчати, поширювати і втілювати в життя в різних сферах”. Іоанн Павло II сподівається, що соціальне вчення церкви заповнить ідеологічний вакуум, який виник унаслідок кризи марксизму-ленінізму, краху ідеологічних схем суспільного розвитку. Водночас папа звертається до країн Заходу із застереженням, що вони “ризикують зіткнутися з крахом однобічної перемоги їх економічної системи, якщо не подбають про внесення необхідних поправок у цю систему”.

Автор енцикліки акцентує: соціальне віровчення має “важливий міждисциплінарний вимір”. І пояснює це тим, що постійні зміни соціальних, економічних і політичних обставин вимагають “вступати в діалог з іншими дисциплінами, які займаються людиною”. Саме цей “міждисциплінарний вимір” дає змогу вченню церкви стати, як вважає Іоанн Павло II, “ширшим”, займатися як кожною окремою особистістю, так і соціальними проблемами в цілому. Водночас ініціативи церкви дедалі більше набувають практичного і, легшою мірою, “експериментального” вимірів, коли йдеться про ту сферу, де “християнське життя і християнська свідомість стикаються зі світською, мирською дійсністю”. Віронавчальна

влада бачить практичне застосування своїх соціальних настанов у широкому соціопросторі: в особистому і в родинному колі, в суспільному і культурному житті, в політичній і державній діяльності.

Автор енцикліки “Століття” обстоює те, що соціальне вчення церкви не претендує на якусь “окрему ідеологію”, не пропонує “третього шляху розвитку”. Новаторський, демократичний, гуманістичний підхід “намісника апостола Петра на Святому Престолі” до вирішення загальнолюдських проблем сучасності є, мабуть, проявом того “експериментального” виміру, з яким католицька церква йде в третє тисячоліття.

Друкується за: Яроцький П. Сучасний католицизм // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 68 – 74.

Семинар 7.

ТЕМА: Фемінізм як джерело гендерної теорії (2 год.)

1. Суть та передумови виникнення ідеології фемінізму.
2. Види та етапи розвитку фемінізму.
3. Сучасна гендерна політика в Україні.

Основні поняття

Фемінізм, гендерна політика, стать, ліберально - реформістський фемінізм, соціалістичний, марксистський фемінізм, радикальний фемінізм, психоаналітичний фемінізм, постмодерністський фемінізм, культурний фемінізм, екзистенціальний фемінізм, негритянський фемінізм, андроцентризм, національний фемінізм, постмодернізм, маскулінізм, патріархат.

Завдання для самостійної роботи

1) Скласти розгорнутий план-конспект праці Соломії Павличко “Фемінізм”, виділити основні ідеї.

2) Занотувати та засвоїти основні поняття і терміни з теми, використавши спеціалізовані словники.

3) Підготуйте розгорнутий виступ на тему: “Проблеми та перспективи жінки в сучасній українській політиці”.

Теми доповідей і рефератів

1. Фемінізм – ідеологія жіночих рухів.
2. Гендерні дослідження лідерства.
3. Гендерний аналіз українського суспільства.

Запитання і завдання для перевірки знань

1. Що таке фемінізм?
2. Які ви знаєте причини виникнення феміністичної теорії?
3. Коли і де зароджуються перші феміністичні ідеї в світі?
4. Розкрийте основні етапи розвитку фемінізму.
5. Складіть таблицю часу зародження представників, головних ідей і значення трьох течій фемінізму середини ХХ століття.
6. Як еволюціонували ідеї фемінізму в кінці ХХ століття?
7. Проаналізуйте зміст основних видів фемінізму.
8. Обґрунтуйте проблему пригнічення фемінного в культурі, порушене французьким філософом Сімоною де Бовуар у книзі “Друга стаття”.
9. Яке значення для ідеології фемінізму мають дослідження Кейт Мілет?
10. Визначте та порівняйте терміни “патріархат” і “маскулінізм”.
11. Обґрунтуйте, чому вважають, що фемінізм є породженням і відгалуженням європейської ліберальної думки ХVIII ст.?

12. Праці яких українських феміністок ви читали?

13. Поясніть значення праць відомого українського літературознавця Соломії Павличко, присвячених проблемам фемінізму в суспільному житті та в світовій і вітчизняній літературі.

14. Назвіть відомих вам сучасних жінок-політиків та висвітліть значення і роль їх діяльності в світі.

15. Яка роль, на вашу думку, ідеології фемінізму в сучасному світі?

Рекомендована література

1. **Айвазова С., Кертман Т.** Мужчины и женщины на выборах. Гендерный анализ избирательных компаний 1999 – 2000 гг. в России. – М., 2000. – 68 с.
2. **Бовуар Сімона де.** Друга стать: У 2 т. / Пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. – К.: Основи, 1995.- 400 с.
3. **Богачевська-Хом'як М.** Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884-1939рр. – К., 1995.- 395 с.
4. **Вейнингер О.** Пол и характер. – М., 1992.
5. **Воронина О.А.** Формирование гендерного подхода в социальных науках / Под ред. М. Малышевой. – М.: Академия, 2002. – С. 8 – 32.
6. **Воронкова В.** Парадигма феміністської свідомості. Жінка в Україні // Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників: Міжвід. наук. зб. / За ред. А. Комарової та ін. – К., 2001. – Т. 23. – С. 247 – 249.
7. **Воронцова М. О.** О роли и месте женщин в экономике и общественно – политической жизни разных стран // Социс. 2000. – № 11. – С. 121.
8. Гендер і культура. Збірник наукових статей / Упор. В. Геєва, С. Оксамитна. – К., 2001. – 224 с.
9. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві. Матеріали Всеукраїнської науково – політичної конференції (м. Київ, 11 -12 грудня 2003 р.). – К., 2003.

10. **Грицяк Н.** Фемінізм як джерело гендерної теорії // Вісник УАДУ. – 2003. – № 3 – С. 46.
11. **Грицяк Н.** Теоретичні засади гендерної політики // Вісник УАДУ при президентові України. – 2004. – № 1-2. – С. 322–328.
12. Гендерні аспекти державної служби: Монографія / за заг. ред. Б. Кравченка. – К., 2002. – 335 с.
13. **Жеребкина И.** Постмодернізм. Психоаналіз. Фемінізм. – М., 2000. – 256 с.
14. **Забужко О.** Жінки ідуть в наступ // Дзеркало тижня. – 2005.- 10 лют. – С. 7.
15. **Забужко О.** Польові дослідження з українського сексу: Роман. – К.: Факт, 2003. – 176 с.
16. **Кісь О.** Дефініції фемінізму // Незалежний культурологічний часопис “Ї”. – 2000. – № 17.
17. **Мельник Т.** Гендерна політика в Україні. – К., 1999. – 235 с.
18. **Мілет Кейт.** Сексуальна політика: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 619 с.
19. Фемінізм // Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 422–423.
20. **Павличко С.** Фемінізм / Передм. В. Агеєвої. – К.: Вид-во С. Павличко “Основи”. – 2002. – 322 с.
21. **Прокопенко М.** Социологическая теория гендерной стратификации / Под ред. И. Жеребкиной. – Х.: Ф – Пресс. – 1996. – С. 145–180.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Соломія Павличко. Фемінізм

... Я довго вагалася, чи писати книжку про жінку. Предмет – дратівливий, особливо для жінок, і не новий. Достатньо чорнила вже витрачено на суперечки про фемінізм, які тепер практично закінчилися, і, мабуть, ми не повинні більше нічого на цю тему говорити. Однак і досі про це говориться, тому що нескінченні нісенітниця, виголошені з цього приводу протягом останніх ста років, мало як висвітлили проблему. Врешті, чи

існує проблема? А якщо так, у чому вона полягає?.” Так починала Сімона де Бовуар свою уславлену книжку “Друга стаття”, у якій спробувала розставити всі крапки над “і”, нарешті проблему вирішивши. Вона почала свою працю в 1946 році і опублікувала в 1949-му. У 1953 р. книжка з’явилася в англійському перекладі у Сполучених Штатах.

На сьогоднішній день вона перекладена на 26 мов і справедливо вважається класикою фемінізму. В цьому дуже великому за обсягом і дещо хаотичному творі (хаотичному, адже планувався як всеохопний) заторкнуто цілий ряд тем. І роль жінок в історії, і історичний, психоаналітичний і біологічний аналіз жіночого існування, і міфи про жіночі ролі, їхні типові страхи й ідоли, нарешті, аналіз сучасного становища жінки, її сексуального життя. Усе це вінчає фінал-висновок під назвою “До визволення”.

Фундаментальне дослідження Сімони де Бовуар спочатку викликало суспільне обурення, потім захоплення, а в результаті стало класичним у своїй галузі; однак і воно не вичерпало ні особливостей жіночої екзистенції (свідомо вживаю термінологію екзистенціалізму, адже письменниця спиралася в своїх теоретичних побудовах і на філософію Жана-Поля Сартра), ні фемінізму як певної ідеології.

Власне, книжка Сімони де Бовуар знаменувала закінчення першої хвилі фемінізму, який мав уже досить глибоку інтелектуальну і цілком реальну суспільну історію. Його ідеологічні підвалини в європейській культурі закладали Мері Волстонкрафт, авторка “Виправдання прав жінки” (1792), Персі Біші Шелі, автор “Визволеного Прометея” (1820), Керолайн Нортон у “Природному праві матері на опікування своєю дитиною” (1837), Маргарет Фулер у книзі “Жінка в дев’ятнадцятому столітті” (1845), Джон Стюарт Міл у статті-маніфесті “Поновлення жінок” (написана 1861-го, опублікована 1869-го), Генрік Ібсен у своїх п’єсах, особливо в “Норі”, Вірджинія Вулф, котра вперше окреслила “відмінність погляду, відмінність стандарту” як головний жіночий “спадок”, нарешті, і Сімона де Бовуар. Широкий рух англійських і французьких

суффражисток (борців за право брати участь у виборах) став і початком його суспільно-політичної історії. Так, що навіть Девід Герберт Лоуренс за всієї суперечливості своїх поглядів на жіночі проблеми і ролі не випадково вважав жіночу емансипацію чи не найбільшою революцією наших часів.

Ідеологія фемінізму, що пережила свій розквіт разом із радикалізмом рубежу 60–70-х років ХХ ст., була її складовою частиною. Тоді почалася її друга, значно сильніша хвиля. З того часу на Заході, особливо в Сполучених Штатах, вийшли десятки наукових досліджень, що лягли в основу наукової дисципліни жіночих студій і не менше творів феміністичної публіцистики, які зачіпали всі аспекти проблеми – психологію, фізіологію, суспільну й економічну ситуації, художню і мистецьку діяльність. Але й ці численні праці, які нині складають цілу бібліотеку, не розв’язали проблеми в жодній з окреслених галузей. Наступні двадцять років відбувався інтелектуально тяжкий, часом зигзагоподібний пошук, дебати, дискусії, боротьба з опонентами.

Друга хвиля фемінізму, котра почалася в кінці шістдесятих, “була тривожною для чоловіків не менш за першу, адже проповідники жіночого визволення вимагали тепер значно більше за політичну владу, втілену в праві голосувати, вони вимагали і часто досягали професійної, економічної і статевої рівності, а почасти, як здавалося їхнім знервованим чоловікам – сучасникам, претендували на вищість”.

Нарешті, на початку 1990-х, як завжди із запізненням, західні феміністичні теорії просочилися і до нас. Тобто ще не просочилися, але такий шанс з’явився, і в нашому теоретичному словнику почало частіше з’являтися саме слово – “фемінізм”.

... Тим часом запитання, чим є “фемінізм”, залишилося без відповіді, а для багато кого і не поставало...

Як окреслена інтелектуальна і культурна традиція фемінізм сягає п’ятнадцятого століття, коли французька придворна письменниця Крістін де Пізан у “Книзі міста жінок” (1405) поставила питання про значення і рівність жінок. Як

цілком сформована політична теорія фемінізм є породженням і відгалуженням європейської ліберальної думки. Додамо: на наших теренах майже безслідно викоріненої. В останньому сенсі він веде свої початки з XVIII століття.

Англійська авторка Мері Волстонкрафт у 1792 році написала працю “Захист прав жінок”. У ній було багато цікавих ідей. Однак найголовніші були висловлені в полеміці з поглядами Жан-Жака Русо. Останній у своїй освітній філософії, викладеній у романі “Еміль”, концептуалізував і розробив стереотип, який ще донині в нашому суспільстві вважається істинним. Русо описав ідеальний тип чоловіка – Еміля та ідеальний тип жінки – Софі. На його думку, раціональний, активний чоловік доповнює емоційну, пасивну жінку. Чоловік має виховуватися в дусі раціональності, вивчати замолоду природничі та суспільні науки, виробляти сенс справедливості. В той час жінці приписано займатися поезією, музикою, виховувати терплячість і слухняність. У поєднанні протилежностей досягається гармонія статей. Ця філософія викликала заперечення Мері Волстонкрафт. Вона стверджувала, що тільки “раціональний” чоловік дістає справжнє виховання і освіту, а жінки, замкнуті у відведеній для них емоційній “сфері” або клітці, приречені на те, щоб ставати рабинями своїх батьків, чоловіків або дітей, і вимагала від суспільства визнати інтелектуальну і моральну рівність чоловіків і жінок, а відповідно їхніх прав...

Наступний етап у розвитку ідей фемінізму пов’язаний з діяльністю і працями ще двох не менш ексцентричних англійських авторів – Гаріет Тейлор і Джона Стюарта Міла. Вони спільно написали декілька праць про шлюб та розлучення (їм довелося двадцять років мати “дружні” стосунки, і тільки по смерті чоловіка Гаріет Тейлор вони змогли одружитися), а також кожен окремо є автором класичних творів (відповідно) – “Визволення жінок” (1851) і “Поневолення жінок” (1869). І хоча в їхніх поглядах були розбіжності (Гаріет Тейлор ставила до суспільства і жінок радикальніші, як на той час, вимоги), обоє вважали, що жінка може і повинна працювати поза сферою дому

і домашнього господарства. Це був виклик усталеному розподілові суспільних ролей, коли чоловік заробляв гроші, а роль жінки зводилася винятково до домашньої праці. І Міль, і Тейлор заперечили існування інтелектуальних та моральних відмінностей між чоловіками і жінками. Міль писав: “Я не знаю іншого зразка сліпоти, з якою світ, включно з натовпом вчених чоловіків, ігнорує і відкидає всі впливи соціальних обставин, схожого на дурне приниження інтелектуальної природи жінок і дурні панегірики їхній моральній природі”.

Як бачимо, фемінізм виник і розвивався в руслі лібералізму і теоретизував на основі тих самих принципів, а саме ідеї рівності людей на базі унікальної здатності людини до раціональності та святості особистих прав. Практична позиція ліберального фемінізму полягала в тому, що пригноблення жінок пов’язане з певними юридичними законами або суспільними традиціями, котрі блокують участь жінок у суспільному житті. Таким законом аж до Першої світової війни було, наприклад, обмеження жінок в участі у виборах (саме за право вибирати жінок і вибиратися, або за загальне виборче право, боролися знамениті суфражистки – феміністки ХІХ століття), відмова їм у праві вступати до університетів. Із традицій і стереотипів ще раз згадаю найпопулярніший, яким до великої міри завдячуємо Русо: жінка за будовою свого інтелекту (нібито більш чуттєвого, ніж раціонального) не здатна до всіх видів академічної, наукової праці.

Фемінізм взагалі, і ліберальний фемінізм зокрема, обстоював думку про те, що жінки і чоловіки повинні мати рівні можливості (передовсім у сфері освіти) та громадянські права. (Ця вимога, треба сказати, не реалізована в сучасній Україні, особливо в другій своїй частині. Жінки виключені з вищих щаблів управління державою та виробництвом.)

У свій час Гарієт Тейлор і Джон Стюарт Міль поставили в заголовки своїх праць слова, які залишаються ключовими для визначення фемінізму: “пригноблення” і “визволення”. У найширшому сенсі фемінізм – це теорія, яка полем своїх досліджень означила дискримінацію жінок і аналізує її причи-

ни. Як суспільна практика і поведінка, фемінізм передбачає шляхи визволення – емансипації.

За понад двісті років свого існування фемінізм виробив численні розгалуження або школи. Сьогодні існує цілий ряд напрямків феміністичної думки. До ліберального фемінізму додався соціалістичний, радикальний, екзистенціальний, психоаналітичний, постмодерний та інші. Відтак існує безліч визначень фемінізму. Вони пов'язані з тими теоретичними акцентами, які робить у своїх дослідженнях кожна школа феміністичної думки, зокрема з поясненням причин пригноблення жінок. Кожна школа фемінізму концентрується на певному аспекті пригноблення.

Коли з економічним пригнобленням (жінка отримує меншу зарплату, ніж чоловік) і політичним (жінка не представлена в органах управління державою) сьогодні все більш-менш ясно і в більшості розвинутих західних країн (але не в Україні) воно подолано за роки напруженої боротьби жінок, то у сфері культури і культурних стереотипів, які дуже часто є дискримінаційними, зневажливими по відношенню до жінок, маємо найгірше становище...

Радикальні феміністки шукають корені пригноблення так само в фізіології жінки, в той час як представники психоаналітичного крила бачать ці корені в психології. Відтак, на їх погляд, визволення може відбутися за допомогою спеціальних прийомів феміністичного психоаналізу. Нарешті, екзистенціальний фемінізм, зокрема Сімони де Бовуар (її двотомну класичну працю “Друга стать” декілька років тому видало видавництво “Основи” в Києві), пояснює пригноблення “інакшістю” жінки. Чоловік має “я”, ідентичність, він є вільною особистістю, суб'єктом, метою в собі, жінка є об'єктом, значення якого окреслюється, накидається ззовні, як правило, чоловіком. Щоб визволитися, жінка так само має стати суб'єктом, відкрити і трансформувати свою ідентичність.

А тепер перейдімо від цих філософських і практичних тез західного фемінізму, про які написано вже цілі бібліотеки, до специфічної української ситуації.

Якщо передумовою фемінізму є наявність пригноблення, то фемінізм у сучасній Україні має численні підстави для свого існування. Але ще більші підстави він має в Індії, Єгипті, Узбекистані – довільно називаю країни, відомі дискримінацією жінок. Однак там феміністичні голоси нечутні або ледве чутні. Отже, щоб виник фемінізм, самого пригноблення замало. Він є частиною суспільної і політичної думки розвинутих, демократичних, ліберальних суспільств. Він є ознакою зрілості і “західності”, якщо можна так сказати, цієї думки. Якраз цього в нашій країні і бракує. Тому в Україні працюють десятки жіночих організацій, більшість з яких є, однак, відкрито або завуальовано антифеміністичними, видаються десятки жіночих журналів, які є місогіністськими, тобто такими, що стоять на засадах зневаги до жінки, трактування її винятково в ролі сексуального об’єкта. А якщо говорити про сучасну українську культуру в широкому сенсі, вона залишається до великої міри в рамках патріархальних стереотипів.

Будучи західним феноменом, фемінізм має історію, невід’ємну від західної політичної історії. Свого часу частина України своєю належністю до Австрії була хоч і провінційною, маргінальною, та все ж частиною Заходу, куди докочувалися і де плідно прививалися найновіші інтелектуальні ідеї. Як інтелектуальна течія фемінізм народився і існував в Україні з 80-х років XIX століття.

Сучасна Україна демонструє дві тенденції. Перша: посилення дискримінації жінок у всіх сферах суспільного життя і праці. Наведу тільки одну цифру – 70% безробітних сьогодні становлять жінки. Друга: небажання або невміння як суспільства в цілому, так і жіночих організацій осмислити феномен дискримінації і боротися проти нього. В українському політичному дискурсі відсутній серйозний жіночий голос. Більшість демократичних політичних партій підтримують загальнодержавну риторику “повернення жінки до родини”, що є значним контрастом з іншими демократичними положеннями їхніх програм. Офіційний дискурс жіночого в

українському суспільстві традиційно зводиться до поняття материнства, дитинства, сімейних справ. На більш побутовому рівні жіночий дискурс – це кухня, мода, здоров'я, косметика, крій і шиття і т. д. у такому стилі. Не дивно, що майже кожна серйозна жінка (парламентер, ділова жінка чи науковець) прагне задекларувати перед суспільством, що вона такими питаннями не займається і, власне, нічим не відрізняється від своїх колег-чоловіків.

Тим часом мільйони українських жінок живуть поза цими проблемами як у їхньому реальному, так і риторичному вимірі. Вони залишаються головними споживачами мексиканських, бразилійських та інших мильних опер, якими заповнені всі канали українського телебачення (як і телебачення сусідніх країн). Жінки і досі є об'єктом насильства в родині і жертвами відсталого системи охорони здоров'я. Більшість із них не бажають визнати себе об'єктом дискримінації, не мають власної думки і голосу, сприймаючи цілком стереотипи поведінки, нав'язані мас-медіа.

Медіа, які, попри економічну кризу, за останні роки стали індустрією, продукують два головні стереотипи, що залишаються незмінними від кінця 80-х років. Перший – “жінка-ікона” (дружина, мати, опора родини і країни, національна святиня і Берегиня), другий – “шикарна жінка”, красу, одяг, погляди і спосіб життя якої рекламують десятки, якщо не сотні жіночих журналів нового типу. Перший стереотип є національним, місцевим, другий – репрезентує і асоціюється із “Заходом”. І “національна ікона”, і “шикарна жінка” є улюбленими кліше телебачення і преси.

Про чоловіків у цьому зв'язку не хочеться багато говорити, адже в науковому сенсі це просто нудно. Всі аргументи, вся риторика українських чоловіків вже впродовж років зостається однаковою, хоча слова можуть бути різними. Комуніст і вчорашній політ'язень, письменник старшого віку і молодий державний службовець єдині в тому, що жінка є прекрасною, обожнюваною статтю взагалі, і в Україні зокрема, що єдиною її проблемою є те, що вона вимушена

працювати; навіть беруть на себе вину за це і думають, що в майбутньому Українська держава якось зможе такий стан справ виправити. Я не зустрічала за останній час жодного публічного інтерв'ю чоловіка, який би визнав факт існування дискримінації жінок. Хоча треба віддати належне українським чоловікам-політикам. На відміну від російської ЛДП, вони не обговорюють серйозно можливості запровадження полігамії. Все-таки християнські традиції в Україні надто сильні.

Підведемо ризик, хоча тема фемінізму взагалі і його перспективи в Україні ще далеко не вичерпана.

Фемінізму в Україні як масового явища і масової свідомості немає, адже Україна не є ліберальним, демократичним суспільством. Водночас фемінізм вже існує в Україні як інтелектуальна теорія, до того ж не лише як система постулатів і висновків, занесених із Заходу, але й як зусилля нечисленних вчених – соціологів, літературознавців, філософів, котрі намагаються запровадити в український науковий та мистецький обіг феміністичний дискурс...

Друкується за: Павличко Соломія. Фемінізм / Передм. Віри Агеєвої. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. – С. 19–170.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Важливими для засвоєння даного курсу крім лекційних і семінарських занять є також виконання домашніх завдань. Протягом семестру студенти повинні опрацювати не тільки основні поняття, категорії і визначення та рекомендовану літературу до тем, а й відповідні розділи з першоджерел:

Антуан Дестют де Трасі “Елементи ідеології”;
Карл Манхейм “Ідеологія і утопія”;
Даніел Белл “Кінець ідеології”;
Раймон Арон “Опіум інтелектуалів”;
Карл Маркс, Фрідріх Енгельс “Німецька ідеологія”;

Джон Ролз “Політичний лібералізм”;
Джеремі Бентам “Про принцип корисності”;
Фрідріх Гаєк “Принципи ліберального соціального порядку”;
Джон Кейнс “Кінець laissez – faire”;
Джон Стюарт Міль “Індивідуальна свобода і межі суверенності”;

Едмунд Берк “Роздуми про революцію у Франції”;
В’ячеслав Липинський “Листи до братів – хліборобів”;

Клод Сен-Сімон “Про індустріальну систему”;
Шарль Фур’є “Трактат про асоціацію”;
Роберт Оуен “Новий погляд на суспільство”;
Томас Мор “Утопія”;
Томазо Кампанелла “Місто Сонця”;

Карл Маркс “Критика Готської програми”;
Фрідріх Енгельс “Розвиток соціалізму від утопії до науки”;
Едуард Бернштейн “Передумови соціалізму”;

Роза Люксембург “Диктатура і демократія”;
Карл Каутський “Диктатура пролетаріату”;

Вільгельм Райх “Психологія мас і фашизм”;
Адольф Гітлер “Моя боротьба”;
Джовані Джентіле “Вступ до філософії”;
Беніто Муссоліні “Доктрина фашизму”;

П'єр Прудон “Що таке власність?”;
Михайло Бакунін “Державність і анархія”;
Петро Кропоткін “Хліб і воля: Сучасна наука і анархія”;

Лев Троцький “К истории русской революции”;

Ольгердт Бочковський “Наука про націю та її життя”;
Дмитро Донців “Націоналізм”;
Георгій Касьянов “Теорії нації та націоналізму”;
Ентоні Д. Сміт “Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія”;

Тома Аквінський “Про панування владик”;
Аврелій Августин “Про град Божий”;
Папа Іоанн Павло II “Століття”;

Мері Волстонкрафт “Захист прав жінок”;
Сімона де Бовуар “Друга стаття”;
Суламійф Файєрстоун “Діалектика статі”;
Соломія Павличко “Фемінізм”.

МЕТОДИКА НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Під час підготовки до написання контрольної роботи студенти повинні повторити той обсяг матеріалу, який виноситься на дану контрольну роботу. Адже контрольна робота – це підсумок вивчення студентами певного матеріалу, це форма перевірки знань.

Контрольна робота містить питання у декількох варіантах, де подані переважно три теоретичних і одне – практичне завдання.

При оцінюванні контрольної роботи враховується якість роботи, її науковий рівень, ступінь самостійності та логічності у викладенні матеріалу.

Оцінка “*відмінно*” ставиться, коли студент виявив глибокі знання матеріалу, самостійно проаналізував певні факти, висловлювання, продемонстрував елементи наукової творчості, чітко, логічно і грамотно подав відповіді.

Оцінку “*добре*” отримують роботи, в яких правильно висвітлені всі відповіді на питання і які виконані на належному теоретичному рівні.

Оцінку “*задовільно*” мають ті роботи, в яких студент правильно відповів на більшість питань, але не виявив вміння логічно викладати матеріал; де містяться окремі помилкові положення.

Оцінка “*незадовільно*” ставиться тоді, коли студент не відповів на жодне питання, тобто не володіє матеріалом. У такому випадку студент зобов'язаний підготуватися і повторно написати контрольну роботу.

КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ З КУРСУ “ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ”

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

1 варіант

1. Виникнення та суть поняття “політична ідеологія”.
2. Соціал – демократична концепція соціалізму.
3. Роберт Оуен “Новий погляд на суспільство”.
4. Дайте визначення: лібералізм.

2 варіант

1. Структура і класифікація політичних ідеологій.
2. Едуард Бернштейн “Передумови соціалізму”.
3. Лібералізм як політична ідеологія.
4. Дайте визначення: консерватизм.

3 варіант

1. Суть та функції політичної ідеології.
2. Карл Мангейм “Ідеологія і утопія”.
3. Доктринальні різновиди сучасного консерватизму.
4. Дайте визначення: соціалізм.

4 варіант

1. Суть та еволюція ідеології соціалізму.
2. Едмунд Берк “Роздуми про революцію у Франції”.
3. Вплив політичних ідеологій на суспільство.
4. Дайте визначення: політична ідеологія.

5 варіант

1. Сутність та основні етапи розвитку лібералізму.
2. Джон Кейнс “Принципи ліберального соціального порядку”.
3. Соціально-політичні ідеї та цінності консерватизму.
4. Дайте визначення: соціал-демократія.

6 варіант

1. Марксистська концепція соціалізму.
2. Фрідріх Гаєк “Дорога до рабства”.
3. Консерватизм: суть та етапи розвитку.
4. Дайте визначення: кейнсіанство.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

1 варіант

1. Походження та основні риси націоналізму.
2. Адольф Гітлер “Моя боротьба”.
3. Нігілізм як своєрідний релігійний феномен.
4. Дайте визначення: анархізм.

2 варіант

1. Суть і теорії виникнення націоналізму.
2. Лев Троцький “К истории русской революции”.
3. Ідеологія католицизму.
4. Дайте визначення: фемінізм.

3 варіант

1. Типи та різновиди націоналізму.
2. Михайло Бакунін “Державність і анархія”.
3. Фемінізм: історія і сучасність.
4. Дайте визначення: фашизм.

4 варіант

1. Суть та різновиди фашизму.
2. Ентоні Д. Сміт “ Націоналізм: теорія, ідеологія, історія”.
3. Види та етапи розвитку фемінізму.
4. Дайте визначення: нігілізм.

5 варіант

1. Теорії виникнення націоналізму.
2. Соломія Павличко “Фемінізм”.
3. Ідеологія Лева Троцького.
4. Дайте визначення: католицизм.

6 варіант

1. Суть та причини виникнення ідеології фемінізму.
2. Тома Аквінський “ Про панування владик”.
3. Анархізм та його типи.
4. Дайте визначення: націоналізм.

КОМПЛЕКСНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Варіант 1.

1. Походження і роль політичної ідеології в суспільстві.
2. Сутність та еволюція лібералізму.
3. До релігійних доктрин відносять:
  - а) фемінізм;
  - б) католицизм;
  - в) енвайронменталізм.
4. Дайте визначення: політична ідеологія.

Варіант 2.

1. Виникнення та суть поняття “політична ідеологія”.
2. Консерватизм як ідеологія та політична позиція.
3. Ідеологія нігілізму зародилась:
  - а) у Росії в XIX ст.;
  - б) в Англії у XVI ст.;
  - в) в Україні у XV ст.
4. Дайте визначення: ідеологія.

Варіант 3.

1. Структура політичної ідеології.
2. Марксистська концепція соціалізму.
Фемінізм – це ідеологія котра захищає:
  - а) права буржуазії;
  - б) права жіноцтва;
  - в) це рух жінок за людські права.
4. Дайте визначення: лібералізм.

Варіант 4.

1. Класифікація політичних ідеологій.
2. Соціал-демократична концепція соціалізму.
3. Ідеології, які називають “робітничими”:
  - а) лібералізм та консерватизм;
  - б) соціалізм та комунізм;
  - в) католицизм та християнство.
4. Дайте визначення: консерватизм.

Варіант 5.

1. Функції політичних ідеологій.
2. Походження та визначення доктрини націоналізму.
3. Засновниками утопічного соціалізму були:
  - а) К. Маркс і Ф. Енгельс;
  - б) Т. Мор і Т. Кампанелла;
  - в) А. Гітлер та Б. Муссоліні.
4. Дайте визначення: лібертаризм.

Варіант 6.

1. Вплив політичних ідеологій на суспільство.
2. Основні ознаки націоналізму.
3. Томас Мор написав працю:
  - а) “Місто сонця”;
  - б) “Держава і революція”;
  - в) “Утопія”.
4. Дайте визначення: соціалізм.

Варіант 7.

1. Основні риси політичних ідеологій.
2. Теорії виникнення націоналізму.
3. Ідеологія соціалізму зародилася:
  - а) у XIX ст.;
  - б) у XX ст.;
  - в) у XVII ст.
4. Дайте визначення: фашизм.

Варіант 8.

1. Рівні функціонування ідеологій.
2. Типологія націоналізму.
3. Фашизм виникає:
  - а) на початку 20-х рр. XX ст. в Італії;
  - б) на початку 20-х рр. XIX ст. в Італії;
  - в) на початку 20-х рр. XX ст. в Німеччині.
4. Дайте визначення: націоналізм.

Варіант 9.

1. Доктринальні різновиди націоналізму.
2. Погляди на ліберальну державу Дж. С. Міля.
3. Поняття “фашизм” вперше вжив:
  - а) А. Гітлер;
  - б) Б. Муссоліні;
  - в) Дж. Джентіле.
4. Дайте визначення: комунізм.

Варіант 10.

1. Значення ідеології націоналізму для сучасної України.
2. Причини виникнення та еволюція доктрин консерватизму.
3. Ідеологія націоналізму обґрунтовує:
  - а) пріоритетність прав людини;
  - б) пріоритетність національностей інтересів;
  - в) пріоритетність прав держави.
4. Дайте визначення: анархізм.

Варіант 11.

1. Походження, основні риси та еволюція фашизму.
2. Погляди засновників доктрини консерватизму.
3. Типологію націоналізму розробляли:
  - а) А. Сміт;
  - б) К. Гейз;
  - в) Б. Шейфер.
4. Дайте визначення: троцькізм.

Варіант 12.

1. Різновиди фашизму.
2. Доктринальні різновиди сучасного консерватизму.
3. Шовінізм – це:
  - а) доктринальний різновид фашизму;
  - б) доктринальний різновид соціалізму;
  - в) доктринальний різновид націоналізму.
4. Дайте визначення: неоконсерватизм.

Варіант 13.

1. Анархізм та його типи.
2. Неоконсерватизм та його політична течія.
3. Автором “Енциклопедії націоналізму” є:
  - а) Ернест Гелнер;
  - б) Луїс Віртс;
  - в) Луїс Снайдер.
4. Дайте визначення: ідеологія католицизму.

Варіант 14.

1. Характеристика основних етапів розвитку лібералізму.
2. Характеристика основних типів консерватизму.
3. Ідеології, що називають “буржуазними” – це:
  - а) націоналізм та шовінізм;
  - б) фашизм та комунізм;
  - в) лібералізм та консерватизм.
4. Дайте визначення: католицизм.

Варіант 15.

1. Ідеологія Лева Троцького.
2. Основні етапи формування націоналізму.
Ідеологія лібералізму зародилась:
  - а) у XVI ст. у Франції;
  - б) у XVIII ст. в Англії;
  - в) у XIX ст. в США.
4. Дайте визначення: фемінізм.

Варіант 16.

1. Основні погляди засновників доктрини лібералізму.
2. Соціологічна типологія націоналізму Луїса Віртса.
3. Засновником утилітаризму був:
  - а) Л. Снайдер;
  - б) Дж. Бентам;
  - в) Б. Констан.
4. Дайте визначення: національний екстремізм.

Варіант 17.

1. Джон Кейнс як теоретик сучасного соціального лібералізму.
2. Типологія націоналізму Ентоні Сміта.
3. “Листи про віротерпіння” – це твір:
  - а) Т. Гоббса;
  - б) Дж. Локка;
  - в) Ш.-Л. Монтеск’є.
4. Дайте визначення: неолібералізм.

Варіант 18.

1. Погляди на ліберальну державу Фрідріха Гаєка.
2. Класична типологія націоналізму К. Гейза.
3. Прихильниками комуністичного радикалізму були:
  - а) І. Кант;
  - б) Ф. Енгельс;
  - в) О. Конт.
4. Дайте визначення: соціал-демократизм.

Варіант 19.

1. Суть та ознаки інтегрального націоналізму.
2. Релігійна ідеологія католицизму.
3. Джон Кейнс був представником:
  - а) аристократичного лібералізму;
  - б) демократичного лібералізму;
  - в) соціального лібералізму.
4. Дайте визначення: релігійні доктрини.

Варіант 20.

1. Суть та причини зародження ідеології комунізму.
2. Суть та ознаки релігійних доктрин.
3. Теоретиками інформаційного суспільства були:
  - а) О. Тоффлер та Д. Нейсбітт;
  - б) Ф. Гаєк та Дж. Кейнс;
  - в) О. Конт та Г. Спенсер.
4. Дайте визначення: кейнсіанство.

Варіант 21.

1. Політична концепція комуністичного радикалізму К. Маркса та ф. Енгельса.
2. Основні ідеї сучасної доктрини фемінізму.
3. Хто є автором поняття “ліберальна держава”?:
  - а) Б. Констан;
  - б) Дж. С. Міль;
  - в) О. Конт.
4. Дайте визначення: буржуазні ідеології.

Варіант 22.

1. Основні ідеї засновників утопічного соціалізму.
2. Погляди засновників ідеології анархізму.
3. Сучасний соціальний лібералізм виник:
  - а) у 70-ті роки ХХ ст.;
  - б) у 80-ті роки ХХ ст.;
  - в) у 90-ті роки ХХ ст.
4. Дайте визначення: ідеології робітничого руху.

Варіант 23.

1. Суть та причини зародження доктрини соціалізму.
2. Погляди засновників доктрини соціал-демократії.
3. Консерватизм зародився:
  - а) в ХІХ ст. у Франції;
  - б) в ХVІІІ ст. у Франції;
  - в) в ХХ ст. У Франції.
4. Дайте визначення: шовінізм.

Варіант 24.

1. Концепція пролетарської революції В.І. Леніна.
2. Суть та причини зародження соціал-демократії.
3. “Традиціоналізм” – це різновид:
  - а) лібералізму;
  - б) консерватизму;
  - в) католицизму.
4. Дайте визначення: сучасний соціальний лібералізм.

Варіант 25.

1. Основні підходи щодо визначення поняття “фашизм”.
2. Суть та еволюція ідеології соціал-демократії.
3. Поняття “консерватизм” вперше вжив:
  - а) Е. Берк;
  - б) Дж. Адамс;
  - в) Ф. Шатобріан.
4. Дайте визначення: анархо-комунізм.

Варіант 26.

1. Погляди засновників ідеології фашизму.
2. Ознаки політичної ідеології сучасної України.
3. До ідеологій політичного екстремізму належать:
  - а) лібералізм та консерватизм;
  - б) фашизм та анархізм;
  - в) фемінізм та енвайронменталізм.
4. Дайте визначення: анархо-синдикалізм.

Варіант 27.

1. Характеристика сучасних релігійних ідеологій.
2. Політичні ідеології вітчизняних провідних політичних партій.
3. “Союз боротьби” – це:
  - а) твір Б. Муссоліні;
  - б) фашистська організація;
  - в) твір А. Гітлера.
4. Дайте визначення: анархо-індивідуалізм.

Варіант 28.

1. Походження і роль політичної ідеології в суспільстві.
2. Причини виникнення та еволюція доктрини консерватизму.
3. Націонал-лібералізм – це різновид:
  - а) лібералізму;
  - б) націоналізму;
  - в) фашизму.
4. Дайте визначення: демократичний націоналізм.

Варіант 29.

1. Виникнення та суть поняття “політична ідеологія”.
2. Погляди засновників доктрини консерватизму.
3. Знищення держави проголошувала ідеологія:
  - а) фашизму;
  - б) анархізму;
  - в) троцькізму.
4. Дайте визначення: утилітаризм.

Варіант 30.

1. Структура політичної ідеології.
2. Доктринальні різновидності консерватизму.
3. Теоретиками анархізму були:
  - а) М. Штірнер та П. Прудон;
  - б) Л. Троцький та В. Ленін;
  - в) К. Маркс та Ф. Енгельс.
4. Дайте визначення: утопічний соціалізм.

Варіант 31.

1. Класифікація політичних ідеологій.
2. Неоконсерватизм як політична течія.
3. Ідеологія троцькізму виникла:
  - а) на початку XVIII ст. в Росії;
  - б) на початку XX ст. в Росії;
  - в) на початку XIX ст. в Росії.
4. Дайте визначення: ліберальна держава.

Варіант 32.

1. Функції політичних ідеологій.
2. Характеристика основних течій консерватизму.
3. Ідеологія маоїзму проголошувала:
  - а) провідну роль робітників;
  - б) провідну роль селянства;
  - в) провідну роль буржуазії.
4. Дайте визначення: політична ідеологія.

Варіант 33.

1. Вплив політичних ідеологій на суспільство.
2. Основні етапи формування націоналізму.
3. Михайло Бакунін та П'єр Прудон – представники:
  - а) утопічного соціалізму;
  - б) анархізму;
  - в) фашизму.
4. Дайте визначення: ідеологія.

Варіант 34.

1. Основні риси політичної ідеології.
2. Соціальна типологія націоналізму Луїса Віртса. Політичні ідеології сучасного типу виникають:
  - а) в кінці XVIII ст.;
  - б) на початку XIX ст.;
  - в) на початку XX ст.
4. Дайте визначення: лібералізм.

Варіант 35.

1. Сутність та еволюція лібералізму.
2. Типологія націоналізму Ентоні Сміта.
3. Вперше поняття “ідеологія” вжив:
  - а) Антуан Дестют де Трасі;
  - б) Анрі Гольбах;
  - в) П'єр Прудон.
4. Дайте визначення: консерватизм.

Варіант 36.

1. Рівні функціонування ідеологій.
2. Класична типологія націоналізму К. Гейза.
3. Причиною виникнення ідеології лібералізму був:
  - а) занепад консерватизму;
  - б) занепад феодалізму;
  - в) розквіт фашизму.
4. Дайте визначення: лібертаризм.

Варіант 37.

1. Консерватизм як ідеологія та політична позиція.
2. Суть та ознаки інтегрального націоналізму.
3. Едуард Бернштейн – засновник:
  - а) утопічного соціалізму;
  - б) соціал-демократії;
  - в) християнства.
4. Дайте визначення: соціалізм.

Варіант 38.

1. Марксистська концепція соціалізму.
2. Суть та причини зародження ідеології комунізму.
3. Соціал-демократія зародилась у:
  - а) у другій половині XIX ст.;
  - б) у другій половині XX ст.;
  - в) у другій половині XVIII ст.
4. Дайте визначення: фашизм.

Варіант 39.

1. Соціал-демократична концепція соціалізму.
2. Політична концепція комуністичного радикалізму К. Маркса та Ф. Енгельса.
3. До релігійних доктрин відносять:
  - а) фемінізм;
  - б) іслам;
  - в) енвайронменталізм.
4. Дайте визначення: націоналізм.

Варіант 40.

1. Походження та визначення доктрини націоналізму.
2. Основні ідеї засновників утопічного соціалізму.
3. Засновниками соціал-демократії були:
  - а) Дж. Локк та Т. Гоббс;
  - б) К. Реннер та К. Каутський;
  - в) В. Ленін та Л. Троцький.
4. Дайте визначення: комунізм.

Варіант 41.

1. Основні ознаки націоналізму.
2. Суть та причини зародження доктрини соціалізму.
3. Ідеологія нігілізму зародилась:
  - а) у Росії в XIX ст.;
  - б) в Англії у XVI ст.;
  - в) в Україні у XV ст.
4. Дайте визначення: ідеологія.

Варіант 42.

1. Теорії виникнення націоналізму.
2. Політична доктрина В.І. Леніна.
3. Фемінізм – це ідеологія, котра захищає:
  - а) права буржуазії;
  - б) права жіноцтва;
  - в) це рух жінок за людські права.
4. Дайте визначення: анархізм.

Варіант 43.

1. Типологія націоналізму.
2. Основні підходи щодо визначення поняття “фашизм”.
3. Ідеології, які називають “робітничими”:
  - а) лібералізм та консерватизм;
  - б) соціалізм та комунізм;
  - в) католицизм та нігілізм.
4. Дайте визначення: троцькізм.

Варіант 44.

1. Доктринальні різновиди націоналізму.
2. Погляди засновників ідеології фашизму.
3. Засновниками утопічного соціалізму були:
  - а) К. Маркс та Ф. Енгельс;
  - б) Т. Мор та Т. Кампанелла;
  - в) А. Гітлер та Б. Муссоліні.
4. Дайте визначення: неоконсерватизм.

Варіант 45.

1. Значення ідеології націоналізму для сучасної України.
2. Характеристика сучасних релігійних ідеологій.
3. Томас Мор написав працю:
  - а) “Місто сонця”;
  - б) “Держава і революція”;
  - в) “Утопія”.
4. Дайте визначення: соціалізм.

Варіант 46.

1. Походження, основні риси та еволюція фашизму.
2. Релігійна ідеологія католицизму.
3. Ідеологія соціалізму зародилась:
  - а) у XIX ст.;
  - б) у XX ст.;
  - в) у XVII ст.
4. Дайте визначення: християнство.

Варіант 47.

1. Різновиди фашизму.
2. Суть та ознаки релігійних доктрин.
3. Фашизм виникає:
  - а) на початку 20-х рр. XX ст. в Італії;
  - б) на початку 20-х рр. XIX ст. в Італії;
  - в) на початку 20-х рр. XX ст. в Німеччині.
4. Дайте визначення: фемінізм.

Варіант 48.

1. Анархізм та його типи.
2. Основні ідеї доктрини сучасного фемінізму.
3. Поняття “фашизм” вперше вжив:
  - а) А. Гітлер;
  - б) Б. Муссоліні;
  - в) Дж. Джентіле.
4. Дайте визначення: комунізм.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ З КУРСУ “ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ”

1. Походження і визначення поняття “політичної ідеології”.
2. Основні підходи щодо визначення даного поняття.
3. Суть та причини виникнення політичної ідеології.
4. Концепції щодо походження і суті ідеологій.
5. Важливі риси ідеології.
6. Процес формування ідеологій.
7. Рівні функціонування ідеологій.
8. Основні проблеми, які розглядає політична ідеологія.
9. Структура політичної ідеології.
10. Ідеології та суспільно-політичні доктрини.
11. Класифікація політичних ідеологій.
12. Головні функції політичних ідеологій.
13. Вплив політичних ідеологій на суспільство.
14. Встановлення розумного суспільного устрою за допомогою ідеології в праці А. Д. де Трасі “Елементи ідеології”.
15. Концепція ідеології як фальшивої ілюзорної свідомості К. Маркса та Ф. Енгельса: “Німецька ідеологія”.
16. Розподіл ідеології на часткову і тотальну у праці К. Манхейма “Ідеологія і утопія”.
17. Концепція “кінця ідеологічного століття” у творі Р. Арона “Опіум інтелектуалів”.
18. Концепція “кінця епохи ідеології” Д. Белла: “Кінець ідеології”.
19. І. Мигуль про різні типи ідеологій: “Політичні ідеології: порівняльний аналіз”.
20. Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини.
21. Лібералізм: джерела й теоретичні засади.
22. Основні етапи розвитку ідеології лібералізму.
23. Класичний лібералізм: суть, ознаки і теоретики.
24. Неолібералізм як відродження ідей лібералізму.

25. Сучасний соціальний лібералізм: його особливості та значення.
26. Порівняльна характеристика лібералізму та демократії.
27. Проблема демократії у праці А. де Токвіля: “Демократія в Америці”.
28. Історичні різновиди лібералізму.
29. Протилежні ліберальні погляди на державу Дж. Кейнса і Ф. Гаєка (“Кінець *laissez – faire*”, “Принципи ліберального соціального порядку”).
30. Ідеї буржуазного індивідуалізму у політичній думці Б. Констана: “Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей”.
31. Теорія утилітаризму Дж. Бентама: “Про принцип корисності”.
32. Проблема свободи у політичному вченні Дж. С. Міля: “Індивідуальна свобода і межі суверенності”.
33. Ліберальна концепція справедливості Дж. Ролза: “Політичний лібералізм”.
34. Лібертаризм як крайній напрям лібералізму.
35. Концепція інформаційного суспільства як різновид ліберальної теорії (З. Бжезінський, О. Тоффлер, Д. Нейсбітт).
36. Критики ідеології лібералізму: соціалісти, консерватори.
37. Консерватизм як політико-ідеологічна доктрина.
38. Суспільно-політичні передумови зародження ідеології консерватизму.
39. Основні ідеї та риси консерватизму.
40. Доктринальні різновидності сучасного консерватизму.
41. Неоконсерватизм як головна течія сучасного консерватизму (Д. Мойніхен, Д. Белл, І. Крістол, Р. Дарендорф).
42. Сутність традиціоналізму й лібертаризму.
43. Особливості християнсько-демократичної ідеології.
44. Основні течії консерватизму: традиціоналістська й патерналістська.
45. Порівняльна характеристика лібералізму та консерватизму.
46. Обґрунтування ідеології консерватизму Едмундом Берком “Роздуми про революцію у Франції”.

47. Консервативна концепція Ж.-М. де Местра.
48. Концепція консерватизму у праці В. Липинського “Листи до братів – хліборобів”.
49. Ідейно – політичні доктрини робітничого руху.
50. Поняття та еволюція ідеології соціалізму.
51. Рання утопічний соціалізм: представники та їх вчення.
52. Ідеї утопічного суспільного устрою Т. Мора “Утопія”.
53. Утопічний ідеал політичного ладу Т. Кампанелли “Місто Сонця”.
54. Критичний утопічний соціалізм XIX століття.
55. Ідеальний устрій суспільної асоціації у політичній думці А. К. де Рувруа Сен-Сімона “Про індустріальну систему”.
56. “Соціетарний лад” і фалангістський устрій у політичних проєктах Ф. М. Фур’є “Трактат про асоціацію”.
57. Проєкти суспільних реформ Р. Оуена “Новий погляд на суспільство”.
58. Революційний марксистський комунізм: основні положення.
59. Теорія класової боротьби К. Маркса і Ф. Енгельса: “Критика Готської програми”, “Розвиток соціалізму від утопії до науки”.
60. Ленінізм (більшовизм) як ліво-радикальна течія у марксизмі.
61. Концепція пролетарської революції В.І. Леніна: “Держава і революція”.
62. Розвиток теорії марксизму в політичній думці Г. Плеханова.
63. Теорія перманентної революції Р. Люксембург: “Диктатура і демократія”.
64. Сталінізм як нова імперська ідеологія Росії.
65. Соціал-демократична концепція соціалізму: основні ідеї.
66. Засновники та етапи розвитку соціал – демократії.
67. Ревізіоністська концепція Е. Бернштейна: “Передумови соціалізму”.
68. Соціал-демократична концепція К. Каутського: “Диктатура пролетаріату”.

69. Австромарксистська концепція О. Бауера.
70. Ідейні засади політичного екстремізму.
71. Походження, засновники та головні риси ідеології фашизму.
72. Основні різновиди фашизму.
73. Спільні та відмінні риси італійського фашизму та німецького нацизму.
74. Концепція фашизму у праці В. Райха “Психологія мас і фашизм”.
75. Ідеологія націонал – соціалізму А. Гітлера: “Моя боротьба”.
76. Доктрина фашизму в політичній думці Дж. Джентіле: “Вступ до філософії”.
77. Концепція тотальної ідеології у праці Б. Муссоліні “Доктрина фашизму”.
78. Ісламський фундаменталізм як сучасна право-радикальна ідеологія.
79. Анархізм: основні ідеї та ознаки.
80. Основні напрями анархізму та їх засновники.
81. Зародження доктрини анархізму у політичній теорії М. Штірнера: “Єдиний та його власність”.
82. Обґрунтування концепції анархізму П. Прудоном: “Що таке власність?”.
83. Теорія радикального анархізму М. Бакуніна: “Державність і анархія”.
84. Концепція анархічного комунізму П. Кропоткіна: “Хліб і воля: Сучасна наука і анархія”.
85. Проблема держави в доктрині анархізму.
86. Ідеологія Л. Троцького: сутність, погляди та значення: “К истории русской революции”.
87. Китайська ідеологія маоїзму ХХ ст. (Мао Цзедун).
88. Компаративістський аналіз методів досягнення мети в політичних доктринах марксизму, соціал-демократії, анархізму.
89. Походження та ознаки ідеології націоналізму.
90. Основні підходи щодо визначення націоналізму.
91. Різні підходи щодо типології націоналізму.

92. Мета націоналізму та амбівалентність його доктрин.
93. Ліберально-демократичний націоналізм: головні риси і засновники.
94. Право-радикальний націоналізм та його різновиди.
95. Соціальна й політична обумовленість націоналістичних доктрин.
96. О. Бочковський про зародження націоналізму: “Наука про націю та її життя”.
97. Основні положення націоналізму у праці Д. Донцова “Націоналізм”.
98. Методологічне обґрунтування націоналізму Г. Касьяновим у праці “Теорія нації та націоналізму”.
99. Складові політичної доктрини націоналізму за Е. Смітом: “Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія”.
100. Характеристика сучасних релігійних ідеологій.
101. Особливості політичних вчень раннього християнства.
102. Концепція християнської співдружності у вченні Аврелія Августина: “Про град Божий”.
103. Основні напрями християнства та їх характеристика (православ'я, католицизм, протестантизм).
104. Концепція християнської теократичної держави Фоми Аквінського: “Про панування владик”.
105. Політична доктрина католицизму.
106. Зародження ідеології християнської демократії в енцикліках Лева XIII (“Рерум новарум”).
107. Основні положення енцикліки “Століття” Папи Іоанна Павла II.
108. Релігійно-політичні погляди Папи Іоанна Павла II.
109. Проблема влади в різних напрямках ісламу.
110. Фемінізм – ідеологія жіночих рухів за людські права.
111. Соціальні та інтелектуальні передумови виникнення ідеології фемінізму.
112. Етапи розвитку ідеології фемінізму.
113. Основні напрями фемінізму: їх ознаки та представники.

114. Зародження феміністичних ідей у книзі Мері Волстонкрафт “Захист прав жінок”.
115. Соціокультурний підхід до проблеми дискримінації жінок Сімони де Бовуар у творі “Друга стаття”.
116. Ліберально-реформістський напрям фемінізму (Б. Фрідан, М. Волстонкрафт, Дж. С. Міль).
117. Соціалістична течія фемінізму (З. Айзенстайн, Л. Гордон, М. О’Браєн).
118. Марксистський фемінізм О. Колонтай та К. Цеткін.
119. Положення радикального напрямку фемінізму (К. Мілет, С. Файєрстоун, К. Дельфі, М. Дейлі).
120. Психоаналітичний фемінізм К. Мілет, Дж. Мітчел, Ж. Грієр, К. Хорні.
121. Постмодерністський напрям фемінізму Ю. Крістевої, Г. Сікса, Дж. Батлер, Л. Ірігарей.
122. Концепція прагматичного фемінізму С. Павличко: “Фемінізм”.
123. Значення та здобутки фемінізму в сучасному світі.
124. Сучасна теорія гендеру як наслідок розвитку феміністичних ідей.
125. Енвайронменталізм як ідеологія пріоритетності охорони довкілля.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анархізм (від грец. – безвладдя) – ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої заперечення інституційного, насамперед державного управління суспільством й заміна будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян.

Анархо – індивідуалізм – ідея німецького філософа Макса Штірнера про абсолютну свободу індивіда, який у своїх бажаннях і вчинках не має бути пов'язаним ні релігійними догмами, ні нормами права й моралі.

Анархо – синдикалізм (від. фран. – профспілка) – ставить за мету знищення капіталістичного ладу за допомогою революційної боротьби профспілок.

Андроцентризм - позначає іманентну для західної цивілізації норму вважати чоловіка тотожним людині як виду *homo sapiens*, а жінку - якоюсь специфічною особливістю, підвидом «людини взагалі».

Атеїзм (від грец. – заперечення Бога) – безбожництво, заперечення існування Бога та пов'язане з цим заперечення релігій. Це аргументована критика релігійних ідеологій, спростування релігійних поглядів на навколишній світ як таких, що не відповідають дійсності, протиставлення їм наукового розуміння світу, з'ясування причин виникнення та існування релігійних вірувань.

Біблія (від грец. – книги) – зібрання різночасових і різнохарактерних творів 8 ст. до н. е. – 2 ст. н. е. (легенди про створення світу, історичні оповіді, релігійна поезія та ін.), у якому знайшли відбиття різноманітні соціально – політичні, філософські і етичні погляди, котрі лягли в основу богослужіння і догматики іудаїзму і християнства.

Більшовизм – одна з версій марксизму, пов’язана з партією більшовиків, утвореною в 1903 році після розколу Російської соціал-демократичної робітничої партії, і зокрема з Ленінінм. При цьому робиться наголос на значенні згуртованого “авангарду” партії як органу, що прищеплює пролетаріату революційну свідомість.

Буддизм (від санскр. – просвітлений істиною) – одна з трьох (поряд з християнством й ісламом) світових релігій, що виникла з течії давньоіндійської філософії на межі 6 – 5 ст. до н. е.

Буденна політична свідомість - це сукупність ідей і поглядів, що виникають безпосередньо з повсякденної практики соціальних груп, класів, окремих індивідів.

Віра політична – ставлення до дійсності, продиктоване глибокою прихильністю до політичного ідеалу, векторно-регулятивний чинник змін у суспільному житті; особисто набуті, емоційно пережиті й визнані політичні ідеали, принципи і норми поведінки та діяльності, ознака політичної культури людини.

Гендерна політика – сукупність теоретичних принципів і практичних заходів, які розробляються й реалізуються державою у сфері взаємовідносин між статевими групами суспільств з метою забезпечення певних можливостей для чоловіків і жінок у використанні економічних і соціально – політичних прав.

Демократичний соціалізм – соціально-економічна і політична концепція, яка проголошує трансформацію капіталізму в соціалізмі шляхом перманентних реформ, поглиблення і розвитку демократії.

Держава загального добробуту – термін, який узагальнено описує соціальну політику, що має на меті забезпечення

надання низки таких основних послуг, як охорона здоров'я, належний рівень освіти, безкоштовної завдяки державному фінансуванню; соціальний захист, коли індивідам на законних підставах дозволяється робити значні внески для отримання прибутку. Термін увійшов у вжиток протягом 1940-х років, коли швидко зростала роль держави у цій сфері.

Доктрина (від. лат. – вчення, наука) – вчення, наукова або філософська теорія, система поглядів, керівна політична програма.

Екстремізм (від лат. – крайній) – прихильність в ідеології та політиці крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей.

Енвайронменталізм (від англ. – оточення, середовище) – це нова ідеологія і рух, що зародились у другій половині ХХ ст., коли виникло питання щодо піклування про охорону природи та чистоту навколишнього середовища, забезпечення існування людини як біологічного виду.

Ідеал політичний (від франц. – поняття, уявлення) – ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє.

Ідеократія (від грец. – поняття і влада) – верства професійних ідеологів, які культивують залежність суспільної свідомості від ідеології.

Ідеологія (від грец. – форма, вид, уявлення і слово, поняття) – це теоретично узагальнена система поглядів і переконань стосовно суспільства, в якій теоретичне та емпіричне знання переплітається з віруваннями і ціннісними орієнтаціями.

Ідеологія політична (від грец. – поняття і учення) – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики. Ідеологія політична може розглядатися як форма суспільної свідомості й як явище культури.

Ідеолого-політичні стереотипи – шаблони, схеми суспільної свідомості, на основі яких людина визначає пріоритети мислення і діяльності.

Іслам (араб. – покірність, відданість Богу) – одна з найпоширеніших світових релігій (поряд з буддизмом і християнством).

Ісламський фундаменталізм (ісламізм) – сучасний різновид, який проголошує, що іслам – це не тільки релігія, а й соціально-політична система; відзначається войовничістю, фанатизмом, намаганням силою нав'язати свої вірування іншим.

Іудаїзм (від грец. – належний до племені Іуди) – одна з монотеїстичних релігій, яка виникла на межі 2 – 1 тисячол. до н. е. і поширена головним чином серед євреїв.

Катехізіс (від грец. – повідомлення, настанова) – короткий виклад основ християнського віровчення у формі запитань-відповідей. Свої катехізіси існують в усіх напрямках християнської релігії (православ'я, католицизм, протестантизм).

Католицизм (від грец. – загальний, вселенський) – один з основних (поряд з православ'ям і протестантизмом) напрямків у християнстві.

Комунізм (від лат. – спільний, загальний) – політична ідеологія, що припускає устрій суспільства на основі принципів колективізму, соціальної рівності та соціальної справедливості. Провідними теоретиками комунізму були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та ін.

Консерватизм (від франц. – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Коран (від араб. – читання) – головна священна книга мусульман, що регламентує релігійні обряди, морально-правові настанови, визначає норми поведінки послідовників ісламу.

Ленінізм – одна з найвпливовіших політичних течій у новітній історії людства, першоджерелами якої були марксизм і народництво. Це запропоноване Ленініним витлумачення марксизму, де було зроблено особливий наголос на авангардній ролі партії у формуванні революційно налаштованого робітничого класу. У полемічних соціалістичних працях це поняття часто використовують довільно для позначення елітаризму в політичній діяльності.

Лібералізм (від лат. – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, приватної власності, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лібертаризм (від франц. – свобода) – напрям лібералізму, для якого характерні абсолютизація індивідуальної свободи, заперечення втручання держави в економіку й соціальні відносини, прихильність до вільного ринку та необмеженої свободи розпоряджатися власністю.

Лозунг політичний (від нім. – заклик) – короткий концентрований вислів провідної ідеї, злободенної політичної вимоги, основоположного політичного принципу, звернений до конкретного суб'єкта з метою мобілізації та стимулювання його творчої енергії на виконання поставленого завдання.

Марксизм – одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки у новітній історії людства, джерелом якого є класична німецька філософія, англійська політична економія та французький утопічний соціалізм. Економічна, соціальна і політична теорія й практична діяльність, започаткована в творах Карла Маркса та Фрідріха Енгельса і розвинена в подальшому у їх послідовниками різного спрямування.

Марксизм – ленінізм – офіційна ідеологія Радянського Союзу і країн Східної Європи, що потрапили в сферу радянського впливу.

Маскулінізм – світогляд, що затверджує і приписує характер природності чоловічому домінуванню в суспільстві.

Масова політична свідомість - це опосередковане вираження потреб людей, а також їх знань про суспільно-політичну дійсність, котрі вироблені різними ідеологіями й закріплені в політичній культурі, здобутих практикою масових соціальних груп.

Месіанізм (від давньогрец. – помазаник) – у політиці – вчення ідеологічного характеру про особливу роль певних спільнот, організацій, лідерів у історії тієї чи іншої країни або всього людства.

Мутуалізм – соціальна теорія, розроблювана П. Прудоном та багатьма його французькими послідовниками, які намагалися віднайти середній шлях між принципами приватної

власності і комунізмом, роблячи ставку на робітничі спілки та систему взаємного кредитування. Мутуалісти були значною мірою анархістами за своїми поглядами, хоч і виступали не за революційні, а за поступальні зміни в суспільстві.

Народництво – ідеологія та суспільно-політичний рух російської та української інтелігенції в другій половині XIX ст.; різновид селянської соціалістичної утопії. Прихильники народництва виступали проти кріпацтва, капіталізму, за знищення самодержавства.

Нацизм – назва німецького фашизму, що походить від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії в Німеччині. Для ідеології нацизму характерні: расизм, шовінізм, анти-демократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування.

Націонал-екстремізм – різновид політичного екстремізму, що апелює до національної ідеї, гіперболізуючи значення національних завдань, проявляючи непримиренність, схильність до використання насильницьких, у тому числі збройних методів боротьби.

Націоналізм (від лат. – народ) – теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, що ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку країни, традиціями, станом суспільної психології та специфікою довколишнього соціосередовища.

Національна ідея – політичний проект майбутнього нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвою.

Націонал-соціалізм – ідеологія Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСРПН), більш відомої як

партія нацистів, що сформувалася в 1919 році і під проводом Гітлера правила Німеччиною з 1933 по 1945 рік. Сутність націонал-соціалізму складала дві доктрини: віра фашистів в те, що національна єдність найкраще зберігається в закритій від світу всевладній державі, керованій партією на чолі з одним верховним лідером, який уособлює волю нації; а також расистська переконаність у вищості арійської раси, що логічно веде до виправдання підкорення або повного знищення інших рас.

Невтручання держави концепція – доктрина, згідно з якою держава має якомога менше втручатися в економічну сферу, обмежуючи свою роль захистом особи і власності, справами національної оборони і забезпеченням функціонування певних суспільних благ, таких як дороги і порти.

Неоконсерватизм (від грец. – новий та зберігаю, охороняю) – сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства й визначає урядову політику та політичний курс провідних країн Заходу останніх десятиліть (напр. “рейганоміка”, “тетчеризм”).

Неолібералізм (від грец. – новий і вільний) – сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології і політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституціоналізації нових форм державного втручання в суспільне життя.

Неофашизм (від. грец. – новий і пучок, в’язка) – різноманітні варіанти відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких становлять маргінальні верстви населення.

Нігілізм – емансипаційний інтелектуальний рух в Росії 60-х рр. XIX століття, головним ідеологом якого був Дмитро Писарєв. Нігілізм виник на духовному ґрунті православ'я, його світозапереченні, відчутті гріховності світу, багатства та розкоші життя, навіть релігія та духовні цінності визнавалися гріхом; головне – створити умови для щасливого життя.

Нові ліві – загальний термін для визначення групи радикальних мислителів, які з кінця 1950-х і до початку 1970-х років прагнули реанімувати соціалістичну думку. Нові ліві критикували “існуючий соціалізм” Східної Європи і відмежовувалися від комуністичних партій Заходу. Вони також поставили під сумнів ортодоксальне марксистське вчення про невідворотність економічної загибелі капіталізму і натомість зосередили увагу на ідеологічних та культурних чинниках, які заважали жертвам капіталізму усвідомити свої істинні потреби.

Нові праві – дещо розпливчатий термін для позначення групи мислителів, які в 1970-1980-х роках протистояли ідеям і практиці соціал-демократії, реалізованій в існуючих державах Заходу, і соціалізму в тому його вигляді, що його було встановлено у Східній Європі. Їхні ідеологічні засади коливалися в широкому діапазоні між лібертаризмом і консерватизмом, але в деяких, якщо не в усіх аспектах вони поділяли курс на “згортання держави”. Новаторство нових правих полягає не стільки в сутності їхніх ідей (багато з яких вони запозичили з ліберальних теорій XIX століття), скільки в політичному контексті, у якому вони розгорталися.

Патріотизм (від грец. – батьківщина, вітчизна) – любов до батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність і здатність служити її інтересам та сприяння її успіхам у сферах внутрішнього життя й на міжнародній арені.

Пацифізм (від лат. – миротворчий) – світова громадська ліберально-демократична течія, яка саповідує пасивні методи

збереження миру, вважає головним засобом запобігання війнам, засудження їх аморального, антигуманного характеру.

Політична доктрина (від лат. – учення) – основоположний принцип діяльності суб'єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології.

Політична свідомість – це система теоретичних та буденних знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, класами, спільнотами).

Православ'я – одна з основних (поряд з католицизмом і протестантизмом) релігійних течій у християнстві.

Протестантизм (від лат. – той, що заперечує, незгідний) – один з трьох напрямків християнства поряд з православ'ям і католицизмом.

Радянський комунізм – офіційна ідеологія Радянського Союзу, яка бере свій початок із впливу марксизму на російських інтелектуалів наприкінці XIX століття.

Расизм (від франц. – природа) – сукупність антинаукових концепцій, основу яких становлять положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на “вищі” і “нижчі” раси; політика, що ґрунтується на расистських теоріях.

Релігійний фундаменталізм – ґрунтується на вірі в буквальний зміст священних текстів (Біблії, Корану, Талмуду) та в необхідності їх суворого дотримання і впровадження в життя.

Ринковий соціалізм – течія соціалізму, що виступає за поєднання суспільної власності на засоби виробництва з широким застосуванням ринкових механізмів в економіці.

Роялізм (від франц. – королівський) – ідейно-політична течія в Західній Європі, що об'єднувала прихильників монархії.

Свобода особи – одна з істотних ознак людського буття, що становить необхідну умову існування суспільства, виявляє вищу духовну суть людини і цінність її життя, форму її життєдіяльності.

Синдикалізм – теорія, розвинута на основі досвіду французького профспілкового руху. Термін походить від французького слова *syndicat*, або “профспілка”, й іноді вживається на означення профспілкового руху загалом. Його відносять до соціалістичної теорії, яка стверджує, що боротьбу робітничого класу проти капіталізму мають вести профспілки або інші виключно робітничі організації, застосовуючи методи прямої дії: забастовки і загальні страйки, а не вдаючись до політичної чи державної діяльності. Іноді його найбільш войовничі форми називають анархо-синдикалізмом.

Солідаризм – реформістська доктрина, яка впродовж двох десятиліть напередодні Першої світової війни була фактично офіційною ідеологією французької Третьої республіки. На противагу ліберальним теоріям в ній отримали обґрунтування необхідності державного втручання, прийняття соціально орієнтованих законів і принцип добровільності об'єднань.

Солідарність (від франц. – міцний, надійний) – одна-стайність, спільність інтересів, активне співчуття певним діям або судженням; соціальна згуртованість, єдність дій, спільна діяльність, в ході якої досягаються певні цілі, розв'язуються суспільні проблеми, реалізуються спільні інтереси.

Соціал-демократія – політичний рух та ідеологія, що поєднують соціалістичні уявлення про суспільство соціальної справедливості з деякими ліберальними ідеями і цінностями. Базові цінності соціал – демократії – свобода, справедливість, солідарність і рівність.

Соціалізм (від франц. – суспільний) – вчення і теорії, які утверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціального забезпечення свободи особи.

Сталінізм – одна з форм тоталітаризму, що сформувався у роки існування культу особи Й. Сталіна; різновид тоталітарної ідеології, що склалася у 30 – 40-х рр. ХХ ст. в СРСР під офіційною назвою “марксизму-ленінізму”.

Талмуд (від давньоєвр. – вивчення) – зібрання релігійних трактатів, у яких закріплено ідеологічні, культові та релігійно-правові уявлення іудаїзму феодального періоду.

Теологія (від грец. – вчення про Бога) – система уявлень про Бога; ідеологія висвітлена в догматах; моральні основи життя; практичні аспекти діяльності віруючих і духівництва.

Теоретична свідомість - систематизоване, цілісне концептуальне відображення корінних інтересів певної нації, соціальної групи, організації, що пов’язані з боротьбою за владу, її утриманням та захистом задля реалізації цих інтересів.

Троцькізм – ідейно-політична доктрина (названа іменем її головного теоретика Льва Троцького), яка виникла на початку ХХ ст. в російському робітничому русі як критика ленінської

концепції революції і пролетарської держави. В основі даної ідеології – теорія перманентної (неперервної) революції.

Утилітаризм (від. лат. користь) – назва однієї з течій теорії моралі, що прямо чи опосередковано оцінює все розмаїття діяльності, політики, рішень і вибору на основі їх спрямованості на здобуття щастя для тих, кого зачіпає та чи інша дія. Основним принципом утилітаризму є забезпечення найбільшого щастя найбільшій кількості людей через задоволення їх приватних інтересів.

Фашизм (від лат. – пучок, в'язка, об'єднання) – ідейно-політична течія, що сформувалась в 1919 р. на базі категоріального синтезу концепцій нації як вищої і одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості (Дж. Джентіле).

Фемінізм (від франц. – жінка) – інтелектуальний і громадський політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками в усіх сферах публічного і приватного життя; соціальний рух за рівні права й можливості для жінок та чоловіків, досягнення яких надало б жінкам рівного із чоловіками статусу в суспільстві, свободу в обранні способу життя, вільного від соціальних та ідеологічних обмежень.

Християнство (від грец. – помазаник Божий) – одна з трьох світових релігій (поряд з ісламом та буддизмом), що включає три основні гілки – католицизм, православ'я і протестантизм, об'єднані вірою в Христа.

Шовінізм (від франц. – від імені французького капрала наполеонівської армії Н. Шовені, якому приписують фразу: “Французи кращі за всіх, всі гірші за французів”) – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації, розпалювання національної ворожості й ненависті.

РЕКОМЕНДОВАНА НАВЧАЛЬНА І ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

- Алексеева Т. А.** Современные политические теории. – М., 2000.
- Алтухов В. Л.** “Обновленная идеология”: возможна ли она? // Общественные науки и современность. – 1991. – № 2. – С. 20–31.
- Алтухов В. Л.** О смене порядков в мировом общественном развитии. // МЭиМО. – 1995. – 4. – С. 67–75.
- Ахиезер А.** Идеология – предмет науки, наука – элемент идеологии // Общественные науки и современность. – 1991. – № 1. – С. 83 – 89.
- Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. – М.: Издательство “Медиум”, 1995. – 323 с.
- Білоус А.** Якого кольору ідеологія. Чи адаптується світовий досвід на українському ґрунті // Віче. – 1993. – № 6. – С. 80–90.
- Вебер М.** Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994.
- Гаджиев К. С.** Политическая наука. – М., 1996.
- Гавриленко І.** Ідеологія. Варіації на задану тему / Ідеологія державотворення // Віче. – 1997. – № 2. – С. 3 – 17.
- Грамиш А.** Понятие “идеология” // Грамиш А. Тюремные тетради. В 3 ч. – Ч. 1. – М., 1991. – 74 с.
- Грамиш А.** Учение о политических идеологиях // Грамиш А. Тюремные тетради. – В 3 ч. – Ч. 1. – М., 1991. – С. 268–272.
- Громадянське суспільство: ідеологія і реальність / Під ред. М. Мокляка – К.: Ін – т філософії НАНУ, 1997. – 59 с.
- Замошкин Ю.** Конец истории: Идеологизм и реализм... // Вопросы философии. – 1990. – № 3.
- Идеологические альтернативы: философско-социологический анализ. – К.: Изд-во при Киевском ун-те, 1992. – 184 с.
- Ильин М.В.** Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М.: Росспэн, 1997.
- Иноземцев В.Л.** Расколота цивилизация. – М.: “Academia” – “Наука”, 1999.

- История политических и правовых учений. Под общей редакцией В. С. Нерсесянца. – М., 1995. – Гл. 21.
- Коваленко В., Костин А.** Политические идеологии: история и современность. // Весник МУ. Политические науки. – 1997. – № 2. – С. 45–74.
- Козловски Петер.** Общество и государство. – М.: Республика, 1998.
- Кольцов В.Б., Мансуров В.А.** Политические идеологии периода перестройки // Социс. – 1991. – № 10. – С. 22–35.
- Корнієнко В.О.** Ідеал – ідеологія: тандем чи патологія в суспільстві // Наукові записки. – К., 2000. – С. 55–61.
- Михальченко Н.И.** Политическая идеология – другие идеологические формы общественного сознания, структурные компоненты политического сознания // Михальченко Н.И. Марксистская политическая идеология. – К., 1991. – С. 164–234.
- Михальченко Н.И.** Понятие “политическая идеология” в понятийно-категориальной системе социальной философии // Михальченко Н.И. Марксистская политическая идеология. – К., 1991. – С. 14–55.
- Михальченко Н.И.** Формирование и функционирование политической идеологии // Михальченко Н.И. Марксистская политическая идеология. – К., 1991. – С. 105–164.
- Очколяс О. М.** Взаємодія політичної ідеології зі сферами суспільного життя // Вісник КНУ: Філософія. Політологія. – 2002. – № 38–41. – С. 271–277.
- Очколяс О. М.** Теоретико-методологічні аспекти аналізу сутності політичної ідеології // Вісник КНУ: Філософія. Політологія. – 2002. – № 38 – 41. – С. 139 – 146.
- Панарин А.С.** Реванш истории: Российская стратегическая инициатива в XX веке. – М.: Издательство “Логос”, 1998.
- Похмелкин А., Похмелкин В.** Блеск и нищета идеологии // Нева. – 1992. – № 10. – С. 137–156.
- Сиземская И.Н.** Идеология – фактор социального консенсуса // Весник МУ: Серия: Социально-политические исследования. – 1993. – № 5. – С.62–65.

Соловьев А.И. Политическая идеология: логика исторической эволюции // Полис. – 2001. – № 2. – С. 5–24.

Цыганков А.П. Идеология и политическая нестабильность общества // Весник МУ: Серия: Социально-политические науки. – 1993. – № 5. – С. 55–58.

ЛІБЕРАЛІЗМ

Алексеева Т. Либерализм как политическая идеология // Полития, 2000. – № 1.

Богомолов О. О. О неолиберализме // Международная жизнь. – 1999. – № 2. – С. 9–18.

Венгелик Я. Пакти лібералізму // Сучасність. – 1993. – № 11.
Возможности либерализма в осмыслении современного мира (обзор коллоквиума) // Полис. – 1994. – № 3.

Воронкова В. Лібералізм // Політологічні читання. – 1992. – № 2.

Воронкова В., Ясыр Н. Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX-XX веке. – Донецк, 1996.

Гаек Ф. Конституція свободи. – Львів: Літопис, 2001. – 556 с.

Гнатюк О. Проблемы нации, национального либерализма и “украинский вопрос” в творчестве П. Б. Струве // Весник МУ: Политические науки. – 1998. – № 6. – С. 34 – 50.

Дорошенко С.І. Французський лібералізм: принципи та зміст політичної ідеології // Наукові записки. – Т.21. Політичні науки. – К., 2003. – С. 21–25.

Заблюцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк: Вид-во “Янтра”, 2001.

Заблюцький В. Феномен лібералізму // Схід. – 1998 р. – № 6.

Капелюшников Р. Философия рынка Ф. А. Гаека // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 12.

Капустин Б. Г. Три рассуждения о либерализме и либерализмах // Полис. – 1994. – № 3.

Кашников Б.Н. Либеральный утилитаризм и его критика в политической философии Д. Роулза // ОНС. – 2003. – № 2.

Леонтович В. В. История либерализма в России 1762 – 1914. – М., 1995.

Лібералізм // Данилів В. Солідарність і солідаризм. – К., 2000.

- Любашин В.Я.** Либерализм как политический источник конституционного правового государства: проблемы теории // *Философия права*. – 2005. – № 1. – С. 31 – 34.
- Макашова Н.** Фридрих фон Гаек: мировоззренческий аспект экономической теории // *Вопросы экономики*. – 1989. – № 4.
- Мизес Л.** Либерализм в классической традиции // *Філософія політики: Хрестоматія у 4-х т.* – Т. 3. – К., 2003. – С. 163 – 183.
- Овчинников Н.** Карл Поппер – наш современник, философ XX века // *Вопросы философии*. – 1992. – № 8.
- Політичний лібералізм: три головні ідеї** // Роулз Дж. *Політичний лібералізм* / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавництво С. Павличко “Основи”, 2000. – С. 141–250.
- Поппер К.** Відкрите суспільство та його вороги. – К.: *Основи*, 1994.
- Попович М., Фінько А.** Українські ліберали // *Сучасність*. – 1993. – № 11. – С. 71– 87.
- Пугачев Б. М.** Судьба либерализма и демократии в России // *Вестник МУ. Серия 18. Социология и политология*. – 1995. – № 3. – С. 55 – 59.
- Ролз Джон.** Теория справедливости. – Новосибирск, 1995.
- Сокольський С.** Консерватизм, либерализм, социализм // *МЭМО*. – 1992. – № 8. – С. 88 – 95.
- Соргин В.В.** Либерализм Запада XVII–XX веков. – М., 1995.
- Томенко М.** Штрихи до історії ліберальних ідей в Україні // *Політична думка*. – 1996. – № 1.
- Тоффлер Е.** Третья волна. – К.: *Всесвіт*, 2000.
- Чалікова В.** Ліберали, ліберальне, лібералізм // *Сучасність*. – 1993. – № 11. – С. 51–70.
- Чичерин Б.** Различные виды либерализма // *ОНС*. – 1993. – №3. – С. 116–123.
- Чупринин С.** Нельзя быть немножко свободным. О либерализме // *Новое время*. – 1993. – № 24. – С. 22 – 25.
- Френкин А.А.** Націонал – лібералізм // *Вопросы философии*. – 1999. – № 1. – С. 18 – 26.
- Фукуяма Ф.** Конец истории? // *Вопросы философии*.-1990.- № 3.

Шапиро И. Введение в типологию либерализма // Полис. – 1994. – № 3.

КОНСЕРВАТИЗМ

Василькова С. Проблеми ідентичності сучасного консерватизму // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 128 – 137.

Галкин А.А. Рахшмир П.Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем: О социальных корнях консервативной волны. М., 1987.

Галушко К. Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський: спільна думка європейських “правих”. – К., 2000.

Гарбузов В. Н. Консерватизм: понятия и типология (историко-графический обзор) // Полис. – 1995. – № 4.

Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. – К., 1999.

Голобуцький О. Кулик В. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту. К., 1995.

Григоров С.Г. Преодоление заданости (размышление о консерватизме) // Полис. – 2000. – № 3.

Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития (материалы “круглого стола”) // Полис. – 1995. – № 4. – С. 46 – 61.

Лейпхарт А. Консервативне альтернативи для нових демократий // Полис. – 1995. – № 2.

Манхейм К. Консервативная мысль // Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994.

Мигранян А. М. Переосмысливая консерватизм // Вопросы философии. – 1990. – № 11.

Потульницький В.А. Консервативні концепції побудови української державності // Потульницький В.А. Історія української політології. – К., 1992. – С. 133–169.

Рахшмир П. Ю. Консерватизм и либерализм: метаморфозы консенсуса // Полис. – 2005. – № 5. – С. 60 –79.

Ситник О.І. Консерватизм: генеза ідей. – Луцьк, 2000.

Соболь О.Н. Єрмоленко А.Н. “Неоконсервативная революция”: лозунги и реальность. – К., 1990.

Современное общественное развитие: консервативное видение. М., 1995.

Сокольский С. Консерватизм, либерализм, социализм // МЭиМО. – 1992. – № 8. – С. 88 – 95.

Щербин А., Щербина М. Консерватизм: удила или пути?: (О разновидностях современного консерватизма) // Вестник высшей школы. – 1992. – № 1. – С. 53 – 89.

СОЦИАЛИЗМ

Абаев В. Социалистическая идея была и остаётся светлой и прекрасной: Об истории социалистической идеи // Человек и право. – 1993. – № 11 (29). – С. 6.

Балей П. Чи можливий комунізм без марксизму? // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 45 – 56.

Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990.

Бернштейн Е. Возможен ли научный социализм? – Антология мировой политической мысли в 5 томах. – Т.2. – М., 1997.

Бжезинский З. Великий провал: народження і смерть комунізму в ХХ ст. // Всесвіт. – 1992. – № 3 – 4. – С. 160 – 167; № 5 – 6. – С. 185 – 196.

Вебер А. Идея нового мирового порядка и социалистическая мысль // Свободная мысль. – 1993. – № 2. – С. 9 – 21.

Гриффен Л. А. Социализм: некоторые вопросы теории. – К., 1998. – 103 с.

Горілий А. Боятися треба “мирного будівництва комунізму” // Українська думка. – 1996. – 17 жовтня – С. 17.

Данилів В.Ю. Солідарність і соціалізм / Пер. з нім. І. Андрущенко, Д. Павлюк. – К., 2000. – 149 с.

Дорофієнко В. В., Євтушенко А. К. Соціал – демократія як ідеологія і соціальна технологія // Наше гасло. – 2003. – № 1. Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера. 2000. – 472 с.

Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918). – Вид. 2-е., доп.- К., 2000.

- Западноевропейская социал-демократия: поиск обновления / Отв. ред. С. П. Перегудов, В. В. Песчанский. – М., 1989.
- Звелев В.** Стоки сталинизма. – М., 1990.
- Ілляшук О.** Онтологія неомарксизму: тотальність історії та комунікативність розуму // Людина і політика. – 2004. – № 2.
- История социалистических учений. – М., 1990.
- Кан С. Б.** История социалистических учений. – М., 1963. – С. 229.
- Ковалев А. М.** Что такое социализм? Сущность, историческое место, проблемы и перспективы. – М.: Мысль, 1991. – 286 с.
- Крук О. І.** Проблема свободи та рівності у концепціях соціал-демократії та лібералізму // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка (Філософія і політика). – 2004. – № 63. – С. 53 – 54.
- Кугутяк М. В.** Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Том 1. – К.; Івано-Франківськ, 2002.
- Кульчицький С.** Історичне значення радянського комунізму // Сучасність. – 1999. – № 6. – С. 79–91.
- Кульчицький С.** Досить уже випробовувати долю / Капіталізм, соціалізм, комунізм... Що ж у нас було і що є? / Ідеологія державотворення // Віче. – 1996. – № 8. – С. 14 – 21.
- Ларченко Л. І.** Теорія і політика соціалізму. – К.: Наукова думка, 1990. – 173 с.
- Лебон Г.** Психологія соціалізму. – СПб., 1995.
- Майер Т.** Демократический соціалізм – соціальна демократія. Введення. – К.: Основні цінності, 2000. – 188 с.
- Марксизм: pro u contra. – М., 1992. – 334 с.
- Масленников Н.** Международная социал-демократия: Политика и ценности // Свободная мысль. – 1992. – № 6.
- Медісон В.В.** Особливості соціальної політики Західної соціал-демократії // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка (Філософія і політика) – 1004. – № 63. – С. 54–56.
- Международная социал – демократия: Политика и ценности // Свободная мысль, 1992. – № 6.
- Монсон П.** Две дороги к социализму – два тупика? // Полис. – 1992. – № 1/2. – С. 23 – 33.

Науковий комунізм: Курс лекцій / Н.І. Сазонов, А.А. Мамалуй та ін. – Харків: Вища школа, 1993. – 462 с.

Орлов Б. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог. – 1990. – № 12.

Пантин И. К. К логике теоретического становления современного социализма // Полис., 1996. – № 4.

Петренко Е. Л. Соціалістична доктрина Е. Бернштейна (Із циклу “Історія соціалістичних вчень”). – М.: Знання, 1991. – 63 с. – (Теорія і практика соціалізму).

Прокоп М. Комунізм і націоналізм: дві світоглядні системи // Сучасність. – 1999. – № 6. – С. 150 – 157.

Райківський І. Українська соціал-демократична партія(1928-1939). – Івано-Франківськ, 1995.

Синегуб Е. Социализм бесчеловечия... // Дружба народов. – 1995. – № 7. – С. 170 – 188.

Соціалізм і комунізм // Данилів В. Солідарність і солідаризм. – К.; 2000. – С. 67– 84.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: К. Маркс проти Ф. Ліста. – К., 1998. – 479 с.

Яковлев А. И. Горькая чаша: большевизм и Реформация в России. – Ярославль, 1994.

Якушик В. М. Социал – реформизм в современном мире: идеология и практика. – К., 1990.

ФАШИЗМ

Анархізм // Данилів В. Солідарність і солідаризм / З нім. пер. І. Андрущенко і Д. Павлюк. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 152 с.

Антропология насилия. – Санкт-Петербург: Наука, 2001.

Арзалье Ф. Когда Гитлер манипулировал националистами // За рубежом. – 1993. – 12-18 февраля – С. 16.

Бакунин М. А. Федерализм, социализм и антитеологизм // Философия. Социология. Политика. – М., 1989. – С. 150.

Бердяев Н. А. Философия неравенства. – М., 1990.

Белоусов Л.С. История фашизма и его преодоление в единой истории Европы 20 века // Полит. исследования. – 1999. – № 4.

- Бондаренко К.** Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти. – 1997. – № 2.
- Галкин А. А.** О фашизме – всерьез // Свободная мысль. – 1992. – № 5. – С. 13 – 23.
- Галкин А.** Потребность в фашизме возникает в кризисной ситуации // Диалог. – 1992.- № 8 – 9.
- Галкин А. А.** Фашистский идейный мандраж: Генезис Германского варианта // Вопросы философии – 1988. – № 11. – С. 124–134.
- Гинуберг Л. И.** Накануне прихода фашизма к власти в Германии. Новые данные о позиции КПГ // Новая и новейшая история. – 1996. – № 1. – С. 31 – 49.
- Датичев В.И.** Стратегическое планирование агрессии против СССР (о политике фашистской Германии в 1940-1941 гг.) // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 3. – С. 10 – 20.
- Дунаєва Л.М.** Проблеми влади та самоврядування в теорії анархізму // Часопис Київського університету. – 2004. – № 1.
- Джилас М.** Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
- Еко У.** Ур – Фашизм // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 43 – 51.
- Желев Ж.** Фашизм (фрагменты) // Філософська і соціологічна думка – 1991. – № 4. – С. 116 – 135.
- Желев Желю.** Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1.
- Костиков В.** Люцифер на русском (о политике фашистской Германии) // Огонек – 1992. – № 4.
- Лапский В.** В поисках фюрера: нацизм Германии // Известия. – 1992. – 30 июня. – С. 7.
- Люкс Л.** Коммунистические теоретики о фашизме: озарения и просчеты // Полис – 1991. – № 3. – С. 77 – 88.
- Мао Цзедун.** О демократической диктатуре народа. – М., 1957.
- Мартиненко** Фашизм узурпировал гений немецкого народа: Геббельс // Московские новости – 1992. – № 35. – С. 22 – 23.
- Межрасовые отношения и критика идеологии расизма / Отв. ред. Р. Гальцева. – М., 1976.

Мерцалова Л.А. Германський фашизм в новейшій історіографії ФРГ. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1990. – 205 с.

Наджафов Д.П. Гинуберг А.И. Ранняя история нацизма // Вопросы истории – 2004. – № 10. – С. 163 – 166.

Скоробочатов А.В. Планування нацистською Німеччиною винищувальної війни проти СРСР // Вісник Харківського університету ім. Каразіна. – № 594 – Історія – Вип. 35 – X; 2003. – С. 117 – 126.

Уткін О. Окузатне жало А. Гітлера // Людина і світ. – 2002. – № 4. – С. 56 – 61.

НАЦІОНАЛІЗМ

Арон Р. Мир і війна між націями.- К.: Юніверс, 2000.- 688 с.

Бак В. Поняття національного в українській філософській думці Галичини останньої третини XIX ст. // Людина і політика. – 2002. – № 2.- С. 97 – 102.

Валіцький А. Три патріотизми (три концепції польського патріотизму) // Політологічні читання. – 1995. – № 3. – С. 79–133.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – Львів, 1991.

Іванишин В. Нація і націоналізм // Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич, 1992. – С. 112 – 167.

Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи // Українські варіанти. – 1997. – № 2.

Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція // Політологічні читання. – 1993. – № 4. – С. 227 – 283.

Малинова О. Либерализм и концепции нации // Полис. – 2003.- № 2. – С. 96 – 111.

Шлорлюк Р. Імперія та нації. – К., 2000. – С. 181 – 211.

Немчинов І. Нариси української самоідентифікації. Нарис перший. Витоки. // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 53 – 60.

Психология национальной нетерпимости. – Харьков: Харвест, 1998.

Пунцик Ю. Націоналізм як світова проблема // Пунцик Ю. Український націоналізм. – Париж., 1966. – С. 3 – 12.

- Римаренко Ю.** Націоналізм у відповідях: (Поняття націоналізму) // Освіта. – 1995. – 25 жовтня. – С. 11.
- Старосольський В. Й.** Теорія нації. – Відень, 1922.
- Сціборський М.** Націократія. – Прага, 1942.
- Шанда В., Скороход В.** Український націоналізм в політичній культурі сучасної України: теоретичні аспекти // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 7. (лип.). – С. 824 – 829.
- Шилз Е.** Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство // Ї – незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 21. – С. 79 – 102.

РЕЛІГІЙНІ ДОКТРИНИ

- Академічне релігієзнавство: Підручник. За ред. А. Колодного. – К.:Світ Знань, 2000. – 862 с.
- Антологія мирової філософії. – Т. 1. – Ч. 2. – М., 1969.
- Апокрифи древніх християн. – М.: Мысль, 1989.
- Виникнення і поширення християнства // Історія України. – 2003. – січень (№1). – С. 2 – 6.
- Геник М. А.** Історія зарубіжної політико-правової думки. Програма курсу / За ред. д-ра філол. наук, проф., акад. АН Вищої школи Качкана В. А. – К., 2003. – С. 29 – 33.
- Гур В.** Християнство і політика // Українська думка. – 2003. – 17 квітня. – С. 6, 7.
- Гур В. І.** Християнство й соціал-демократія // Наше гасло. – 2004. – № 3. – С. 38 – 43.
- Задорожня Н.** Християнство в Османській імперії // Християнський світ. – 2004. – Вересень. – № 17. – С.7.
- Комаров Р.** Християнство як джерело української культури // Вісник: Філософія. Політологія. – 2002. - № 42 – 45. – С. 288–289.
- Корнев В. И.** Буддизм и общество в странах Южной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1987.
- Лозинський С.** Історія папства. – М., 1986.
- Марчук В.В.** Українська греко-католицька церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 164 с.
- Марчук В. В.** Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

- Начіпенко І.** Християнська церква в Україні // Історія України. – 2002. – (№38) жовтень. – С. 10 – 13.
- Религия. История и современность: Учебн. для вуз. / Под ред. Ш.М. Мунгаева. – 1998. – 264 с.
- Северени Е.** Християнство і техніка // Людина і світ. – 2003. – № 10. – С. 4 – 9.
- Сухобок О.А.** До питання виникнення неохристиянства // Вісник КНУ: Філософія. Політологія. – 2003. – № 56 – 57. – С. 48.
- Християнська етика: Методичний посібник. – 2-ге видання, доопрацьоване. – Львів: Свічадо, 1998. – 158 с.
- Християнство як світова релігія // Людина і світ. – 2003. – № 2 – 3. – С. 48 – 53.
- Шубін О.** Християнство і соціалізм // Людина і світ. – 2004. – № 8. – С. 16–23.
- Яроцький П. А.** Соціальна доктрина католицизму (на матеріалах папських енциклік 1892–1992 рр.) // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 12.

ФЕМІНІЗМ

- Бланд Г.** Природа женщины как проблема (концепции феминизма) // общественные науки и современность. – 1998. – № 2. – С. 167 – 180.
- Бойко О.** Гендерные аспекты психического здоровья // Вопросы психологии – 2005. – № 1. – С. 110 – 116.
- Гендер – не тендер** (про права жінок в Україні) // Урядовий кур'єр – 2000. – 28 березня. – С. 7.
- Грабовська І.** Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем // Сучасність – 2002 – № 6. – С. 71 – 79.
- Грищенко О.** Президент та кабмін вимагають гендерної рівності... становище жінки та сприяння впровадження гендерної рівності // Пік. – 2001. – № 26. – С. 17 – 19.
- Гусак І.** Гендерна рівність і прогрес // Демократична Україна – 2003. – 14 лютого – С. 3.
- Дашковська О.** Міжнародні механізми забезпечення гендерної рівності // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1. – С. 199 – 205.

- Жінки і політика. Штурм чоловічих бастіонів // Кур'єр ЮНЕСКО – 2000. – С. 14 – 35.
- Качан Л.** Гендерна рівність і суспільний прогрес, або чи стануть сучасні попелюшки принцесами // Соціальний захист. – 2005. – № 3. – С. 41 - 42.
- Кириллина В.** Гендерний конфликт как фактор политических изменений // Весник МГУ. – Сер.12. – 2004. – № 4. – С. 5–25.
- Клочков В.** Філософія з політичного памфлету (загальні та постмодернові запитання до фемінізму) // Філософська думка – 2005. – № 1. – С. 66 – 70.
- Кобець О.** Гендерний аспект сучасного політичного життя // Жіночий світ – 2004. – № 3 – С. 12 – 14.
- Лихоцький В.** Фемінізм чи гендерна демократія? // Українське слово. – 2002. – 19 грудня – С. 8.
- Лобець О.** Мода на фемінізм // Українське слово – 2002. – 17–23 січня – С. 12.
- Назаренко Г.** Гендерні аспекти: сучасний вимір // Психолог. – 2005. – № 9 (березень). – С. 3.
- Новикова Э.** Неофеминизм и его истоки // Советская женщина – 1991. – № 2. – С. 19 – 20.
- Онуфрій С.** Гендерні студії // Незалежний культурологічний часопис “Г”. – 2000. – № 17.
- Погорєлова А.** Як позбутися гендерної асиметрії // Віче - 2004. – № 6. – С. 13 – 16.
- Раскіна О.** Ахіллесова п'ята привілеїв: Фемінізм... // Дзеркало тижня – 2002. – 7 грудня. – С. 22.
- Рихтер Д.** Гендерная идеология и “холодная война” (Феминизм) // ОНС. – 1999. – № 1. – С. 184 – 191.
- Сененко С.** Лики українського фемінізму // Дзеркало тижня. – 2004. – 18 грудня. – С. 22.
- Токарева Е.** Ну очень свободные женщины. Феминизм // Новое время. – 1993. – № 44. – С. 50 – 51.
- Чухній Н.** Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // Незалежний культурологічний часопис “Г”, – 2000. – № 17.

Навчально – методичний посібник

Матвієнків Світлана Миколаївна

Матвієнків С.М. Політичні ідеології. Методичний посібник для студентів спеціальності “Політологія”. - Івано – Франківськ: Плай, 2006. – 151 с.

Підписано до друку 22.02.2006 р. Формат 60x84/16.

Папір ксероксний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 9,5. Тираж 100. Зам. .

.....

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Друкарня видавництва “Плай”

Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, 2006

ББК 66. 050. 12

УДК 321 + 316. 75

М 33

